

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «Соціально-економічне, релігійне та культурне життя євреїв Глухова
(друга половина XIX – початок XX ст.)»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Юдаїка»

Грицак Дмитро Борисович

Науковий керівник: Гірік Сергій Іванович,
кандидат історичних наук, ст. викладач

Рецензент: Гриценко Андрій Петрович,
доктор педагогічних наук, доцент

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності студента НаУКМА

Я, Грицак Дмитро Борисович, студент 2 р.н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія» адреса електронної пошти: d.hrytsak@ukma.edu.ua, підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Соціально-економічне, релігійне та культурне життя євреїв Глухова (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

21.05.2025 р.

Дмитро Грицак

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Соціально-економічне, релігійне та культурне життя євреїв Глухова
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)»

Автор: студент 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Юдаїка».

Науковий керівник: Гірік С.І.

Захищена: «__» червня 2025 р.

Короткий зміст роботи: магістерська робота присвячена аналізу основних аспектів функціонування єврейської громади міста Глухова періоду з другої половини ХІХ ст. до початку ХХ ст. Дослідження базується на архівних матеріалах, що зберігаються в Державному архіві Сумської області (ДАСО) та Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО), а також на опублікованих документах, насамперед публікаціях в газеті «Чернігівські губернські відомості».

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія дослідження.....	8
РОЗДІЛ 2. Соціально-економічне життя євреїв Глухова.....	11
2.1. Характеристика Глухова у другій половині XIX – на початку XX ст.....	11
2.2. Участь євреїв в соціально-економічному житті міста.....	13
2.3. Євреї Глухова і торгівля.....	28
2.4. Євреї Глухова і сфера послуг.....	35
РОЗДІЛ 3. Релігійне життя євреїв Глухова.....	40
РОЗДІЛ 4. Культурне життя євреїв Глухова.....	47
4.1. Євреї Глухова і освіта.....	47
4.2. Євреї Глухова і культура.....	52
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	62
ДОДАТКИ	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Протягом століть євреї проживали на території сучасної України. Після формування смуги осілости в 1791 р. євреї почали оселятися у визначених царською владою губерніях. Зокрема після 1794 р. євреї отримали право жити в Чернігівській губернії. Згодом євреї починають прибувати до Глухова – четвертого за кількістю населення повітового міста Чернігівської губернії. Оселившись в Глухові євреї принесли до міста свою самобутню культуру та релігію, стали невіддільною частиною громади. Саме тому є актуальним дослідження різних аспектів життя євреїв у Глухові. Місто Глухів було обране для дослідження у зв'язку з тим, що воно було одним з важливих центрів економічного і культурного життя Чернігівської губернії.

Об'єктом дослідження є єврейська громада Глухова у період з другої половини XIX ст. до початку XX ст.

Предмет дослідження: економічне, релігійне та культурне життя єврейської громади Глухова у період з другої половини XIX ст. до початку XX ст.

Хронологічні межі — друга половина XIX – початок XX ст. Дослідження окреслено нижньою межею — другою половиною XIX ст. Саме з цього періоду бере початок наукове вивчення історії євреїв в Російській імперії¹. Верхньою межею дослідження є початок XX ст., який в історії євреїв України характеризується суспільно-політичними змінами в Російській імперії, які супроводжувалися скасуванням смуги осілости та погромами.

Географічні межі — місто Глухів, Глухівського повіту Чернігівської губернії Російської імперії.

Метою роботи є дослідити різні аспекти життя євреїв Глухова з другої половини XIX ст. до початку XX ст.

---

¹ Часницкий М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Киев: ФОП Іваненко С.В. 2018. 303 с.

Відповідно до мети сформульовані **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати наявну історіографію українських та закордонних авторів, а також джерела з теми дослідження.
2. Дослідити соціально-економічний, релігійний та культурний аспекти життя євреїв Глухова.
3. Визначити сфери діяльності євреїв та їх вплив на розвиток Глухова.
4. Виявити проблеми, які виникали перед євреями Глухова під час їхньої діяльності.

Методологія дослідження базується на методах мікроісторії, локальної історії, історії повсякдення, культурної історії, біографічному та критичному методах оцінки джерел.

Новизна роботи полягає в тому, що визначено основні сфери діяльності євреїв Глухова, а також їхню залученість у життя міста. Крім того, визначено проблеми, які виникали в процесі їхньої діяльності.

Основу джерельної бази складають архівні документи Сумського і Чернігівського державних архівів, періодичні видання відділу газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, збірка документів «Історія та генеалогія глухівських євреїв на сторінках Чернігівських губернських відомостей (укладач В. Назарова). В дослідженні використовувалися архівні документи Державного архіву Сумської області (ДАСО), які стосуються історії євреїв Глухова². Зокрема це документи глухівської міської поліції, міського магістрату, повітового земського суду і нотаріусу. Також були проаналізовані архівні документи фондів Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). Зокрема, це документи Чернігівського губернського правління, канцелярії чернігівського цивільного губернатора, губернського та повітових скарбниць, чернігівського губернського у земських

---

² Покидченко Л. История украинского еврейства в документальных и печатных источниках Государственного архива Сумской области. Путеводитель. Сумы: Козацький вал, 2001. 166 с.

і міських справах «присутствія», податкових інспекторів, міської думи, управи тощо, які розкривають внесок єврейського народу в соціально-економічний розвиток міста Глухова³. Також проаналізовані документи про євреїв, які оселилися в Глухівському повіті до 1882 року⁴. та статистичні відомості Глухівського повітового справника про євреїв, які переселилися в Глухівський повіт після 1882 року⁵.

Структура магістерської роботи. Робота складається з вступу, чотирьох розділів і висновків, списку використаної літератури та додатків. У першому розділі ми дослідили історіографію, яка стосується нашої теми. У другому розділі ми проаналізували соціально-економічне життя євреїв Глухова. В цьому розділі ми схарактеризували місто Глухів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянули участь євреїв у соціально-економічному житті міста, торгівельній діяльності та сфері послуг. У третьому розділі ми проаналізували релігійне життя євреїв Глухова. Четвертий розділ містить аналіз культурного життя євреїв міста. У цьому розділі ми дослідили освітній і культурний аспекти життя євреїв Глухова. Відповідно до поставлених завдань сформульовані висновки.

Ключові слова: торгівля, хедер, синагога.

---

³ Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської Облaсті. Довідник. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. 320 с.

⁴ ДАЧО. Ф. 127, Оп. 14. Спр. 3306. Список евреев, поселившихся в Черниговской губернии до 23 мая 1882 г. по Глуховскому уезду, 1882 г.

⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 3541. Статистические сведения, присланные Глуховским уездным исправником о евреях, поселившихся в селениях уезда после 3 мая 1882 года, 1888 г.

РОЗДІЛ 1. Історіографія дослідження

Історія єврейської громади Глухова є унікальною частиною історії єврейських громад України. В дослідженні були проаналізовані матеріали, які стосувалися історії Глухова, історії євреїв України, а також історії єврейської громади Глухова.

Важливою працею з історії Глухова є двотомник «Опис старої Малоросії» українського історика Олександра Лазаревського. Другий том містить дані щодо території, адміністративного устрою та окремих населених пунктів Ніжинського полку, до якого належало протягом XVII – XVIII ст. місто Глухів⁶. В 1956 році в Нью-Йорку була видана книга Дмитра Дорошенка «По рідному краю», в якій зокрема міститься історичний нарис про місто Глухів⁷. Важливі події в історії Глухова описував місцевий історик Валерій Белашов. Він приділяв особливу увагу соціально-культурному розвитку Глухова в XIX столітті⁸. Уявлення про історичну спадщину Глухова ми бачимо у книзі Андрія Деркача «Глухів – гетьманська столиця»⁹. Статистичні дані про населення Глухова середини XIX ст. містить праця Олександра Русова «Опис Чернігівської губернії»¹⁰.

Серед досліджень історії євреїв України привертає увагу праця Якова Хонігсмана і Олександра Наймана «Історія євреїв України». Монографія містить дослідження історії євреїв на території України з часів заснування перших юдейських спільнот в античному Причорномор'ї до середини XX ст. Автори присвятили окремий розділ монографії історії євреїв України під владою Російської імперії. Також праця надає статистичну інформацію щодо

---

⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.2: Полк Нежинский. Киев: 1893. 560 с.

⁷ Дорошенко Д. По рідному краю. Нью-Йорк. Булава. 156 с.

⁸ Белашов В. Глухов- забута столиця гетьманської України. Київ: Україна, 1992. 131 с.

⁹ Деркач А. Глухів-гетьманська столиця. Київ: Павлим, 2000. 174 с.

¹⁰ Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернигов. Т.2. 1899. 732 с.

чисельності єврейського населення у губерніях Російської імперії¹¹. Про життя євреїв в Російській імперії в період з 1881 по 1917 роки дізнаємося з книги Цві Гітельмана «Неспокійне століття: Євреї Росії і Радянського Союзу з 1881 р. до наших днів»¹² та Пола Джонсона «Історія євреїв»¹³. Різним аспектам проживання євреїв в смузі осілости присвячена В. Примоста «Єврей – це фах: нариси історії євреїв в Україні». Він описав особливості їхніх занять, повсякдення, побуту, освіти тощо¹⁴. Важливим доповненням картин єврейського життя Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. є монографія Фелікса Канделя «Нариси часів і подій з історії російських євреїв». Книга містить розповідь про історію євреїв, які проживали наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах Російської імперії¹⁵. Семен Резник розповідає про долю євреїв та їх переслідування владою в царській Росії¹⁶. Яків Рабинович пише про роль євреїв в ХІХ – ХХст. в суспільно-політичному житті Російської імперії¹⁷. Важливою для порівняння життя євреїв в різних країнах, була праця Говарда Сакера «Сучасна єврейська історія», в якій автор дає уявлення про єврейські громади в різних державах, зокрема і в Російській імперії¹⁸. Питання взаємовідносин між українцями та євреями висвітлені у праці О. Брика «Українсько-єврейські взаємовідносини»¹⁹.

Унікальною є праця Михайла Часницького, який започаткував вивчення історії єврейської громади Глухова.²⁰ Особливо є цінними є спогади мешканців Глухова про життя єврейської громади. Автор збирав матеріали в музеях

---

¹¹ Найман О. Історія євреїв України. Київ, 2002. 495 с.

¹² Гительман Ц. Беспokoйный век: Евреи России и Советского Союза с 1881г. до наших дней. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 388 с.

¹³ Джонсон П. Історія євреїв. Київ: Альтернатива, 2000. 714 с.

¹⁴ Примост В. Єврей- це фах: нариси історії євреїв в Україні. Київ: Темпора, 2013. 616 с.

¹⁵ Кандель Ф. Очерк времен и событий из истории российских евреев. Ч.3. Иерусалим: Тарбут. 1994. 338 с.

¹⁶ Резник С. Вместе или врозь? Судьба евреев в России. Заметки на полях диалогии А.И. Солженицына. Москва: Захаров, 2005. 704 с.

¹⁷ Рабинович Я. Россия Еврейская. Москва: Алгоритм, 2006. 384 с.

¹⁸ Сакер Г. Современная еврейская история. Москва: Книжники, 2012. Т.1. 1072 с.

¹⁹ Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег, 1961. 383 с.

²⁰ Часницький. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. 317 с.

Глухівщини і розширив географію висвітлення єврейського життя, поширюючи її на терени сучасної Сумської області²¹. М. Часницький присвятив багато уваги біографіям євреїв Глухова та їхньому внеску у розвиток рідного міста²². Важливою для дослідження єврейської громади Глухова є «Історія та генеалогія глухівських євреїв в нотатках Чернігівських губернських відомостей» Віри Назарової. Дослідниця збирила матеріали й документи про різні аспекти життя євреїв Глухова, що були опубліковані в період з 1847 по 1917 роки на шпальтах газети «Чернігівські губернські відомості».²³ Історикиня також досліджувала єврейський цвинтар у Глухові.²⁴ Важливими є результати дослідження єврейського цвинтаря, які були представлені в рамках міжнародного науково-дослідного проєкту у 2023-2024 роках. Про них у своїх працях зазначали Віра Назарова²⁵, Анатолій Гриценко²⁶, Петро Ворона, Віталій Гриценко²⁷. Історію єврейського цвинтаря досліджували також Наталія Ткаченко та Анжеліка Голуб²⁸. Маргарита Єгорченко систематизувала локації

---

²¹ Часницький М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. 378 с.

²² Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Київ, ФОП Іваненко С.В., 2018. 304 с.

²³ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. 400 с.

²⁴ Назарова В. Надгробки XIX – початку XX ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. Канд. Іст. Наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ: ЦПНАУ, 2019. 222 с.

²⁵ В. Назарова та ін. Результати дослідження Глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проєкту у 2023-2024 роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2024. № 42. С. 5 – 16.

²⁶ Гриценко А. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту в 2023 – 2024 роках. *Наука та освіта в умовах війни*. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка. 23 – 24 травня, 2024. С. 44 – 48.

²⁷ Гриценко А., Гриценко В. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту восени 2023 року. Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2023. Вип. 2. С. 57 – 61.

²⁸ А Гриценко та ін. Історія Глухівського єврейського цвинтаря: традиції поховань та особливості надгробків. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11 (17) С. 1091 – 1101.

в українських населених пунктах, пов'язані з історією українського єврейства²⁹. Важливими для історіографії нашої роботи є публікації про історію єврейської громади Глухова в періодичній пресі, зокрема в газеті єврейської громади Конотопа «Лебн». Також цінними є матеріали сучасної газети «Соборний майдан», видавництва Національного заповідника «Глухів», яка містить історичні відомості з життя місцевих євреїв.

---

²⁹ Єгорченко М. та ін. Єврейські адреси України. Київ, Дух і літера, 2020. 656 с.

РОЗДІЛ 2. Соціально-економічне життя євреїв Глухова

2.1. Характеристика Глухова у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Місто Глухів розташоване на північному сході України біля річки Есмань. Глухів має понад тисячолітню історію³⁰ і згадується ще в древньому Іпатіївському літописі 1152 року.³¹ Воно було важливим містом-фортецею на шляху з Києва до Московської держави. У ХVІІІ столітті Глухів був столицею Гетьманщини. На той час у місті знаходилися резиденції гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського. В результаті поширення на Гетьманщині загальноімперського адміністративно-територіального устрою, в 1782 році Глухів втратив статус Гетьманської столиці і перетворився на звичайне містечко Новгород-Сіверського намісництва. З 1796 року Глухів належав до Малоросійської губернії, а з 1802 року – до Чернігівської губернії³².

В 1923 році Глухів став районним центром Новгород-Сіверського району, а в 1925 році Глухівського округу³³. В 1992 році у місті Глухів було створено Державний історико-культурний заповідник. У 2009 році він отримав статус Національного заповідника «Глухів»³⁴. Після реформи децентралізації 2020 року місто Глухів належить до Шосткинського району Сумської області³⁵.

---

³⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Київ, 1893. С. 427.

³¹ Ипатьевская летопись, т.2. Санкт- Петербург, 1908. Ств. 455.

³² Вечерський В.В. Гетьманські столиці України / В.В. Вечерський. Київ: Наш час, 2008. С. 268.

³³ Бажан М., Тронько П. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. С. 213.

³⁴ Енциклопедія історії України / В. Смолій та ін. Київ: Наукова думка. Т.2. 2004. С. 121.

³⁵ Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 33. С. 235.

В 1858 році в Глухові проживало 10094 мешканців. З них 224 дворянина, православного духовенства – 115 чол., монахів – 1 чол., купців – 491, міщан – 6504, державних селян – 1472, поміщицьких селян – 210 чол., дворових – 183 чол., регулярних військ – 425 чол., безтерміново відпускних військових – 148 чол., військових у відпустці – 6 чол., відставних нижніх чинів, солдатських дружин і дочок – 168 чол., підданих іноземних держав – 4 чол.,

В місті Глухові в 1858 р. знаходилося 1060 дерев'яних житлових будинків і 16 кам'яних. Більшість населення Глухова в ХІХ ст. складали православні – 7595 чол. Також в місті проживало чимало євреїв – 2469 чол. В Глухові знаходилося 16 розкольників і одна жінка Вірмено-Григоріанського віросповідання.

В 1858 році в місті народилося 496 немовлят (388 в православних родин, в єврейських родин – 107, в католицькій родині – 1). В цьому ж році померло у Глухові 298 чол. З яких 256 православних, 42 – євреїв. Таким чином народжуваність в Глухові більш ніж в 1,5 раза перевищувала смертність. В 1858 році в Глухові було укладено 80 шлюбів. З них 65 шлюбів серед православних і 15 серед євреїв³⁶. В 1880-х роках на території Глухівського повіту проживало близько 300 єврейських сімей³⁷.

В 1893 році населення Глухова становило 17625 жителів. Переважали за кількістю населення великороси, далі були малороси і євреї³⁸. В 1897 році в Глухові налічувалося 1886 дворів та 15 тисяч мешканців³⁹. Поступово

---

³⁶ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 6 – 7.

³⁷ ДАЧО. Ф. 127, Оп. 14. Спр. 3306. Арк. 1 – 92.

³⁸ Энциклопедический словарь. Т. VIII-а: Германия – Го / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1893. С. 904.

³⁹ Русов А. Описание Черниговской губернии, т.2. Чернигов, 1899. С.157.

єврейське населення Глухова збільшувалося і до 1914 р. налічувало близько 2 тисяч сімей, що становило близько 30% населення міста⁴⁰.

Територія сучасної Сумської області традиційно належала до місць проживання євреїв в Російській імперії. Тут проходила північно-східна смуга осілости, яка була умовним кордоном проживання євреїв⁴¹. Більшість євреїв в межах смуги осілости оселялися в містах та містечках. Найкрупнішими місцями єврейських поселень були території сучасних Конотопського, Шосткинського (до якого належить м. Глухів), Роменського і Сумського районів⁴². Вперше євреї з'явилися на Глухівщині в першій половині XVII ст. Протягом наступного століття євреї селилися в Глухові, де займалися переважно торгівлею⁴³. Глухів був одним з багатьох містечок Лівобережної України де почала зростати кількість єврейського населення⁴⁴. В основному до Глухова переселялися євреї з Вітебської, Мінської, Віленської та інших губерній.⁴⁵

2.2. Участь євреїв в соціально-економічному житті міста

В XIX ст. у Глухові динамічно розвивалося виробництво. В 1858 році в місті працювали такі заводи: свічний, миловарний, шкіряний, два воскобійних, п'ять цегляних.

---

⁴⁰ Назарова В. Надгробки XIX – початку XX ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. Канд. Іст. Наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ, 2019. С. 82.

⁴¹ Шестопад М. Євреї на Україні. Історична довідка. Київ: Оріяни, 1998 р. С.37.

⁴² Покидченко Л. История украинского еврейства в документальных и печатных источниках Государственного архива Сумской области: Путеводитель. Сумы: Козацький вал, 2001. С. 3.

⁴³ Єгорченко М. Єврейські адреси України. Путівник. Київ.: Дух і літера, 2020. С. 473.

⁴⁴ Аллен У. История Украины. Южнорусские земли от первых киевских князей до Иосифа Сталина. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2017. С. 165.

⁴⁵ Назарова В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / Сіверщина в історії України. Київ: ПП Лисенко М.М., 2019. № 12. С. 206.

В Глухові проживали і працювали ремісники різних професій: хлібники, пекарі, м'ясники, портні, чоботарі, черевичники, модистки, красильники, шапошники, пічники, мідники, каретники, каменяри, кузнеці, ткачі, візники, коновали, годинникарі, живописці. Загальна кількість майстрових – 417 чол., робітників – 392, учнів – 328.

В середині XIX ст. в Російській імперії відбувся ряд важливих ліберальних реформ, які вплинули у тому числі на життєвий уклад євреїв. Після скасування в 1861 р. кріпосного права євреї почали селитися на території Глухівського повіту та орендувати майно поміщиків. Єврейські купці здебільшого орендували винокуренні, вапняні, цукрові та скляні заводи, млини. Чимало євреїв на території повіту займалися різними видами діяльності: тримали шинки, займалися скотарством, працювали на поштових станціях, або навчали єврейських дітей грамоті⁴⁶. Після 1875 року у місті була відкрита майстерня з переплетіння паперу, власником якої був Рувим Сафран. Разом з тим були випадки заборони євреям відкривати підприємства. Наприклад, міська управа забороняла єврейському купцю Самуйловичу збудувати горілчаний завод⁴⁷.

Після відкриття Курсько-Київської залізниці в 1866 р. Глухів опинився поза маршрутом швидкого транспортування вантажів, що спричинило труднощі для торгівельної діяльності глухівських купців. Виникли ускладнення у взаємодії глухівських купців і власників підприємств з Курсько-Київською залізницею. Єврейських купців не влаштовували завищені, на їхню думку, тарифи за зберігання товарів на залізничній станції. Свідчення про це ми знаходимо в тогочасній пресі. Зокрема в липні 1897 р. власник типографії єврей Шумяцький замовив доставлення залізницею вісім пудів паперу. Після прибуття вантажу він відправив робітника до найближчої залізничної станції

---

⁴⁶ Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / Сіверщина в історії України. Київ: ПП Лисенко М.М., 2019. № 12. С. 207 – 208.

⁴⁷ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 54.

Путивль. Однак оплата за зберігання товару виявилася більшою ніж розраховував замовник і складала 2 рублі 97 копійок. Інша подібна справа розглядалася у мирового судді. Єврей Янпольський замовив вагон алабастру на станцію Путивль. Оплата за зберігання виявилася більшою ніж коштував сам товар. Таким чином візники на 24 конях витратили три з половиною дні на дорогу і приїхали без вантажу. Янпольський судився з візниками, які не попередили його телеграфом про суму для сплати, але витратили його гроші у сумі 100 рублів для покриття власних витрат на дорогу.⁴⁸

Законодавчі обмеження на професії в містах визначали рід занять євреїв⁴⁹. Більшість законів були спрямовані на обмеження економічної діяльності євреїв⁵⁰. Основною економічною діяльністю євреїв в Глухові були торгівля, кравецька справа та інші ремесла⁵¹. Чимало євреїв займалися бляхарством, також були лудильники⁵².

Значної шкоди економічному становищу євреїв завдавали підпали їхнього майна. Зокрема відомо що такі випадки сталися в червні 1872 р., про що сповіщала газета «Чернігівські губернські відомості»:

В Глухові були зроблені ще два підпали, перший 12 червня в будинку міщанина Голфорда, а другий вночі на 16-те, в домі купця Янпольського; підпали ці вчасно припинені, а тому власники будинків збитків не потерпіли, підпалювачі встигли сховатися⁵³.

Підпали єврейського майна ставалися періодично. Відомо про випадок, який стався 10 травня 1878 р. О шостій годині ранку загорівся сарай міщанина

---

⁴⁸ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 160 – 161.

⁴⁹ Чернова Л. Социально-демографический состав евреев Украины черты оседлости на рубеже XIX – XX вв. Штетл як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. Київ: інститут юдаїки НБУВ, 1999. С. 103.

⁵⁰ Погребінська І. Смуга осілості. Євреї в Україні: історія, культура, традиції, Київ: Джойнт, 1997. С. 61.

⁵¹ ДАСО. Ф. 629. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 28 – 29.

⁵² История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 158.

⁵³ Там само. С. 51.

Нохима Лекштанова. Вважалося, що це був підпал, бо були знайдені сліди підлітка біля стіни сараю. Але з'ясувати куди вів слід не вдалося через те, що вони були затоптані людьми, які збіглися на пожежу⁵⁴.

Ще один випадок підпалу єврейського маєтку стався в березні 1887 р.:

Глухів, 6-го березня. Сьогодні в 3 години ранку загорівся будинок єврея Красовицького (де раніше стояла 14 рота Костр. Полку). Будинок цей давно вже стоїть порожнім і причина пожежі, як підозрюють, підпал. Будинок застрахований в 4000 руб. Пожежа, швидко охопивши будинок (великий, одноповерховий, дерев'яний, підвальний поверх кам'яний), загрожував великою небезпекою місту внаслідок сильної завірюхи. Завдяки енергійній роботі команди Костромського полку, вдалося розібрати частину будинку, який зайнявся і відстояти сусідні будинки, так що згорів тільки один будинок Красовицького. До 11 години ранку небезпека минула⁵⁵.

Траплялися пожежі й через необережне ставлення з вогнем. Так 22 січня 1883 р. вночі трапилася пожежа в трьох поверховому будинку міщанина Боруха Рабиновича. Внаслідок пожежі згорів третій і частково другий поверхи будинку. Як з'ясувалося події відбувалися за таким сценарієм:

в середньому поверсі в кімнаті, де розміщувався пивний буфет, дружина буфетника Сіфра Буревичева, знявши зі стіни лампу, хотіла наповнити її гасом, для чого, відкрутивши горілку з фітілем, який горів і, не віднімавши її від лампи, застала 14 річну дочку Рабиновича, Сору, налити гасу з сулії, що вміщала 28 ф. Сора, виконуючи цей наказ, налила на фітіль який горів, від чого і зайнявся гас. Буревичева встигла вибігти неушкодженою, на Сорі ж і на братові її, Веніаміну, 9 років, який знаходився тут, загорілася сукня, від чого вони отримали настільки сильні опіки, що дівчинка на наступний день померла, а хлопчик мало подає надії на одужання. Крім того, зруйнованим балконом 3-поверху вбито 15-ти річного хлопчика міщанина Олексія Черга. Збитки, спричинені пожежною, ще не приведені в відомість⁵⁶.

Були випадки, коли будинки підпалювали заради отримання страхових виплат. Так в газеті «Чернігівські губернські відомості від 14 березня 1892 р. А. Петровський повідомляв про пожежу у будинку єврейки Ести Сонькіної, яка проживала у Веригінській частині міста. Коли ж з'явилися люди, щоб

---

⁵⁴ Там само. С. 95.

⁵⁵ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 148 – 149.

⁵⁶ Там само. С. 127.

допомогти зберегти майно, то побачили, що речі були «акуратно складені на вулиці». Як з'ясувалося, будинок горів вже втретє і був застрахованим у «Північному страховому товаристві» на 700 руб. і в березні потрібно було продовжувати страховку. Були підозри, що це був умисний підпал, а тому справу було передано судовому слідчому⁵⁷.

На соціально-економічне життя євреїв Глухова впливала і суспільно-політична ситуація у місті. В другій половині XIX – на початку XX ст. в Глухові органом місцевого самоуправління була міська дума. Вибори в думу проходили один раз на три роки. Кандидатами на виборах в думу були: міські мешканці (які володіли будинками або землею), купці, цехові ремісники, мешканці інших міст та іноземні гості, відомі громадяни, міщани. Очолював думу міський голова. Міська дума опікувалася широким колом питань: порядком у місті, контролем за дотриманням прав містян, організацією торгівлі, зборами податків і їхнім розподілом. Дума повинна була звітувати про доходи й витрати міста губернатору, який здійснював контроль над її діяльністю. Міська дума вибирала зі свого складу виконавчий орган – міську управу. В міській управі знаходилися відділи: дохідний, розвідний, розпорядчий, доброустрою, оцінювальний тощо. Міська управа займалася всіма питаннями міського господарства. За ініціативи міської управи могли створюватися виконавчі комісії: лікарська, санітарна, народної освіти тощо. Контролював роботу як міської думи, так і міської управи міський голова. Розміщувалася міська дума і міська управа в одному приміщенні на вулиці Києво-Московській⁵⁸.

Після реформи 1870 р. вибори до міської думи проводилися один раз на чотири роки за трьома виборчими розрядами, відповідно до кількості сплачених податків. Кожен з цих розрядів міг обирати третину міської думи.

---

⁵⁷ Там само. С. 221.

⁵⁸ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 39.

Євреї мали право складати лише третину від загальної кількості вибраних гласних. В 1871 р. до списку виборців входило 952 чоловіки. З них мали бути обраними до міської думи 54 особи⁵⁹. В додатку до № 23 газети «Чернігівські губернські відомості» за 1871 р. надруковано список осіб, які мали право на участь в виборах до міської думи Глухова. Серед них були і євреї:

- першого розряду – 8 осіб, купці й міщани;
- другого розряду – 25 осіб, всі купці, серед них одна жінка.
- третього розряду – 64 особи, серед них: міщани, сини й брати купців, солдати⁶⁰.

Примітно, що за цим розрядом балотувалися до міської думи п'ятеро жінок. Як з'ясувалося, чим більші статки мали євреї, тим більше вони виявляли бажання брати участь у суспільно-політичному житті міста. За результатами виборів було обрано 54 гласних міської думи Глухова, серед них – 15 євреїв. Активними були євреї й у виборах до повітового земства. В газеті «Чернігівські губернські відомості за 7 серпня 1886 року була надана така оцінка активності євреїв на виборах:

При обранні гласних в земство від міста, в ході виборів сильно відображалася агітація євреїв. Взагалі цей народ за останній час сильно підбадьорився, а тотожність інтересів і національності складає з купки щільну більшість, з якою завжди доводиться рахуватися. Особливою зухвалістю і настирливістю відзначився один купець, який дозволяв собі тим хто балотувався радити відмовитися від балотування, запевняючи, що вони і його забалотують, а позаяк з 62 виборців було 30 євреїв, то погроза приводилась завжди у виконання. Один єврей, якийсь Серебрянський, «помилково» явився замість брата, від якого не мав навіть довіреності й балотував всіх вибраних. Списки також, говорять, складені вкрай недбало, завдяки чому пропущені багато з серйозних виборців⁶¹.

Важливу роль в соціально-економічних відносинах в місті Глухові відігравав міщанський староста, якого обирали міщани й затверджував губернський начальник. Підпорядковувався міщанський староста міському голові. Він займався всіма справами, які стосувалися міщанського стану.

---

⁵⁹ Там само. С. 30.

⁶⁰ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 27 – 30.

⁶¹ Там само. С. 141 – 142.

Зокрема він збирав відомості про рід занять міщан, збирав податки й стягував заборгованості, здійснював видачу паспортів тощо. Старости також могли проводити вибори на нижчі посади. Зі збільшенням кількості населення в місті у 1871 р. була утворена Глухівська міщанська управа. Спочатку управа складалася з міщанського старости й двох членів управи, які були представниками християнської і єврейської громад. Міщанський староста і його помічники обиралися на три роки й затверджувалися губернським керівництвом. Рішення, які приймалися міщанською управою повинні були бути затвердженими міською управою. До міщанської управи, як правило, приймали тих, хто володів нерухомістю і займався справою, яка відповідала статусу міщанина. Крім цього, міщанська управа займалася широким колом питань соціального характеру. Зокрема до сфери її діяльності входили питання опіки, воїнської повинності, поведінки тощо. До управи часто зверталися міщани з проханням видати їм паспорт. Так, наприклад, паспорт необхідний був міщанам у випадках, коли вони його втратили, або ж намагалися виїхати з Глухова чи знаходилися в іншому місті⁶². Попри те, що євреї мали виборче право, вони не могли бути обраними на посаду міського голови або його заступника⁶³.

В 1882 році євреям було обмежено оренду та володіння нерухомістю за межами міст та містечок, а також діяла заборона на поселення в сільській місцевості. Це спричинило переселення євреїв з сільської місцевості до повітового міста Глухова⁶⁴. За межами міста Глухова до 1903 р. залишалися проживати лише 12 сімей⁶⁵. Діяли обмеження для відкриття євреями підприємств і в самому місті. Так, наприклад Глухівська міська дума

---

⁶² История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 54 – 55.

⁶³ Часницький М. Глухов. Євреї. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 35.

⁶⁴ Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / Сіверщина в історії України. Київ: ПП Лисенко М.М., 2019. № 12. С. 208.

⁶⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 1567. Арк. 30.

заборонила міщанину Рабиновичу відкриття тріпального закладу в центрі міста⁶⁶. В 1887 р. у Глухові шкіряним заводом володіла єврейська родина Янпольських, а з 1894 р – Самуїл Красовицький⁶⁷. Євреї також брали участь у розробці крейдяних копалень, зокрема в с. Наумівці Глухівського повіту⁶⁸. Відомо, що біля Наумівки орендував крейдяну гору єврей Янпольський. Всупереч загальному занепаду цієї промисловості Янпольський зміг зробити цей вид діяльності прибутковим і в 1889 р. планував виготовити 40 тис. пудів вапна⁶⁹.

Крім наявних обмежень, влада не хотіла надавати євреям у власність землю, яку вони орендували у межах міста. Євреї зверталися до міської влади з проханнями надати їм у власність землю, мотивуючи це тим, що вони вже сплатили її вартість за рахунок орендної плати. Свою думку з даної проблематики висловив в травні 1887 р. на сторінках губернської газети А. Петровський:

Тим більше на це потрібно звернути увагу тепер, коли з'явилася купка людей з орендарів, які не годують ніякими засобами, аби лише захопити у власність міську землю, яку вони орендують. Поміж цієї купки є навіть гласні, правда євреї, напр. Воловик, які не посоромилися навіть внести до думи таку сміливу заяву: подаруйте, мол, мені та іншим таким же, як я, міську землю, на якій стоять наші будинки, бо ми цю землю орендуємо вже більше ніж 20 років (хоча останніх років 10 оренда не сплачена). Це прохання в думу з'явилося після того, як мировий суддя визнав право на землю за містом. Зрозуміло, що дума відхилила тоді таке оригінальне прохання Воловика, але я вже сказав, що сам Воловик гласний, і має серед останніх, якщо не єдино думців, то єдиновірців, які у всякому випадку можуть при нагоді підтримати один одного. Тепер серед місцевих орендарів і особливо євреїв, йде посиленна агітація придбати як-небудь їм землю міста безплатно. До мене з'явилося декілька євреїв і навіть російських орендарів міської землі, переконували мене, що земля ця повинна бути їх, оскільки вона окуплена ними платою оренди⁷⁰.

---

⁶⁶ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 120.

⁶⁷ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 20.

⁶⁸ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 74.

⁶⁹ Там само. С. 193 – 196.

⁷⁰ Там само. С. 151 – 152.

Наприкінці XIX ст. динамічно розвивалася промисловість. В місті працювали такі заводи: пивоварний, винокурний, шкіряний і чугуно-ливарний⁷¹. В 1893 році в Глухові було три великих кам'яних ринки, вісім торгових складів, 354 магазинів і лавок, два готелі, 24 трактири й пивних. В цей час були збудовані лікарня і богадільня. Частина євреїв обрала для себе такий вид економічної діяльності, як тваринництво. Цей вид діяльності був достатньо ризикованим з погляду можливих хвороб та падіння худоби. В журналі Глухівського повітового земського зібрання 5 жовтня 1880 р. титулярний радник П. Бек повідомляв про загибель худоби. Серед іншого він заявляв наступне:

Ветеринар Глухівського земства Анютченко в річному своєму звіті, між іншим говорить, що загибель худоби в Глухівському повіті доставлена євреями твариною промисловцями, у яких худоба була куплена різними особами і, між іншим, мною і конторою Н.А. Терещенка – мною 104 штуки і конторою 43 штуки⁷².

Важливою подією у розвитку Глухова стало прокладення через місто залізниці «Ворожба – Середина-Буда». Будівництво залізниці розпочалося в 1894 році й завершилося в 1895 році, чим значно покращило економічний стан міста⁷³. Хоча з іншого боку жителі міста тепер мали змогу поїхати залізницею до інших міст і там купити товар дешевше. Таким чином прокладання залізниці до Глухова для деяких торговців і власників підприємств могло спричинити зменшення прибутків.

За статистичними даними в 1897 р. в промисловості Чернігівської губернії працювала третина єврейського населення⁷⁴. Схожа ситуація була і в Глухові. На початку XX ст. в Глухові збільшилася кількість підприємств які

---

⁷¹ Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Киев, ФОРМ Іваненко С.В., 2018. С. 171.

⁷² История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 109.

⁷³ Назарова В. «Глуховская железная дорога». Национальный заповедник «Глухов». Киев: Новый друк, 2016. С. 15 – 18.

⁷⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Н. Тройницкий. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет министерства внутренних дел. Т. 48. Черниговская губерния. 1905. С. 206.

належали євреям. Зокрема працювали пивоварні заводи Бештака і Кінцлера, миловарний завод Воловика, крупорушки Завельського і Каплунова, крохмальний завод Дубровського, шкіряний завод Гафта, мельниці Каспіна і Пружанського. Помітним був розвиток друкарської справи. В 1904 р. міщанам Авраму Ізраїлеву Дворкіну та Ісааку Ізраїлеву Рицліну було надано дозвіл на відкриття друкарні⁷⁵. В 1913 р. придбав у власність друкарню міщанин Янкель Каспін⁷⁶. Наступного року Каспін продав друкарню Неаху-Бенціону Гуревичу⁷⁷. В друкарнях Гуревича і Віленського друкували бюлетені телеграм Петроградського телеграфної агенції⁷⁸. Аналогічний дозвіл в 1915 р. отримав міщанин Дворкін⁷⁹. В друкарнях також друкувалася місцева щоденна газета «Глухівське життя», зокрема в друкарнях Гуревича та Віленського⁸⁰. В 1915 р. було засновано товариство «Торговий дім А. Левітін і К^о. Метою створення товариства було виробництво посуду, меблів та інших товарів для торгівлі⁸¹.

На соціально-економічне життя євреїв впливала також впливала військова повинність, яка була введена в 1874 р.⁸² Фактично, економічно та соціально активна частина єврейського населення повинна була йти до війська. І хоча цей обов'язок був однаковий для всього населення призовного віку, все ж для єврейського населення мав свої особливості, які можна побачити на прикладі архівних документів Державного архіву Чернігівської області. Зокрема, в архіві зберігається лист міністра внутрішніх справ Російської імперії, генерал-ад'ютанта Тімашева до Губернатора Чернігівської губернії датований від першого липня 1876 р. У своєму листі Тімашев вказує на порядок виконання наказу про приписку євреїв для відбування військової

---

⁷⁵ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 279.

⁷⁶ Там само. С. 325.

⁷⁷ Там само. С. 329.

⁷⁸ Там само. С. 332.

⁷⁹ Там само. С. 338-339.

⁸⁰ Там само. С. 339 – 340.

⁸¹ Там само. С. 327.

⁸² Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської Облaсті. Довідник. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. С. 7.

повинності, який погоджено з військовим міністром. Відповідно до цього порядку, євреї повинні були приписуватися до міст і повітів за місцем постійного місця проживання, або заняття в смузі осілості. Або ж в місті проживання на час видання постанови. Тімашев просить губернатора організувати перевірку міськими та повітовими управліннями єврейського населення у віці від 16 до 20 років на предмет їхньої приписки для відбуття воїнської повинності. Міністр також просить губернатора скласти списки євреїв, які ухилилися від приписки та передати їх до місцевої поліції. На думку міністра завданням поліції, відповідно до інструкцій є: «виявлення і переслідування законним порядком тих зобов'язаних припискою осіб, які не виконали цього обов'язку»⁸³.

17 липня 1876 р. губернатор звернувся з листом до міських управ і волосних правлінь з пропозицією:

Приступити без жодної затримки до перевірки приписки євреїв і про результати перевірки донести мені, перепровадивши, одночасно з тим, списки євреїв, які не виконали цього до місцевої поліції, до обов'язку якої лежить.. виявлення і переслідування законним порядком тих, зобов'язаних припискою до призовних дільниць, які не виконали цього обов'язку⁸⁴.

Вже через місяць, 18 серпня губернатор відрепортував до управителя Міністерства внутрішніх справ, що приписка євреїв до міст і повітів для відбування воїнської повинності проведена. Губернатор 3 лютого 1876 р. надав «Цифрові відомості про приписку євреїв для відбування воїнської повинності до міст і повітів Чернігівської губернії на підставі найвищого повеління. Як з'ясувалося, серед 15 повітів Чернігівської губернії, в Глухівському повіті був один з найменших показників кількості євреїв, у віці 16-20 років, які приписалися для відбування воїнської повинності (98 чоловіків). Меншою кількістю приписаних євреїв була лише в Кролевецькому повіті (97 чоловіків). Натомість в Глухівському повіті був один з найвищих показників кількості євреїв у віці від 16 до 20 років, які ухилилися від приписки і про яких було

---

⁸³ ДАЧО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 1.

⁸⁴ ДАЧО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 2 зв.

повідомлено поліції для «порушення проти них переслідувань» (21 чоловіків). Більшою кількістю євреїв, які ухилилися від приписки була лише в Ніжинському повіті (46 чоловіків)⁸⁵. Натомість дослідниця В. Назарова дотримується думки, що в Глухові була менша кількість євреїв, які переховувалися від призову у порівнянні з ситуацією в інших повітових містах Чернігівської губернії⁸⁶. У своєму твердженні дослідниця посилається на списки тих, хто не з'явився до призову в інших повітах, які друкувалися в «Чернігівських губернських відомостях». Про проблему ухилення від призову євреїв також повідомлялося в губернській газеті за 26 листопада 1887 р.:

Поки ухилення з відбування повинності бувають хоча й протизаконні, але досягаються звичайними способами й при тому в такій мірі, що ті хто мають пільгу від цього не страждають, то з цим злом всі євреї мирилися, позаяк якщо багато і морили себе голодом цілими місяцями, щоб тільки не дістала у них міра груди, або проробляли інші витівки, шкідливі для власного здоров'я, то інші хто призивався бачили для себе захист в неупередженості нашого повітової військової присутності. Не знаю, внаслідок чого в цьому році між євреями які призивалися і частково православними склалося переконання, що військової повинності можна уникнути, варто звернутися до м'ясника єврея А. Які можуть бути зв'язки між А. та особами, які мали вплив при прийнятті новобранців, важко зрозуміти: але сталося, на жаль, так, що під час приймання євреїв в 1-й призовній дільниці, в якій з 80-ти тих, що призивалися, повинні були бути прийнятими 25 чоловіків, всі заможні євреї з самого початку приймання були або забраковані, або відправлені до лазарету на випробування⁸⁷.

Провідна роль у формуванні списків євреїв, які підлягали приписці для відбування воїнської повинності належала Глухівській міській управі. У своєму рапорті від 10 серпня 1876 р. міський голова рапортував про складені списки іногородніх євреїв, які підлягають приписці. Як з'ясувалося, до першої дільниці приписалося 35 іногородніх євреїв, які досягли віку від 16 до 20 років. В той самий час повідомлялося про 17 осіб, які ухилилися від приписки. В листі зазначено, що були потрібні посімейні списки з таких міських дум: Кобринської, Бихівської, Могильовської, Шавлинської, Речицької,

---

⁸⁵ ДАЧО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 6.

⁸⁶ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 170.

⁸⁷ Там само. С. 168 – 169.

Новогрудської, Мстиславської, Горигорецької, а також Воронізького волосного правління Глухівського повіту⁸⁸. З цього листа можна зробити висновок, що більша частина іногородніх євреїв Глухова походила з губерній, які існували на території сучасної Білорусі. Підтвердження такої думки знаходимо у праці дослідниці В. Назарової, яка зазначає, що до Глухова прибували євреї з білоруських губерній⁸⁹.

Постійні заборони, обмеження, утиски й заборони з боку влади, відчуття соціальної незахищеності, перманентний страх перед можливими погромами, підштовхували багатьох євреїв пов'язувати надії на краще життя з можливою зміною політичної системи в державі. Це спричиняло приєднання їх до лав підпільних революційних організацій, які почали виникати в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Під час Першої російської революції 1905 – 1907 рр. ці організації оформилися в підпільні політичні партії різноманітного спрямування. Такі загальні тенденції не минули і єврейство Глухова. В 1906 р. в місті одночасно діяло декілька партій: бундівців, соціалістів-революціонерів, іскрівців та поалейціоністів. Деякі з них лише організовувалися, а інші вже активно діяли. До гуртка поалейціоністів належало близько 50 людей і очолював його місцевий казенний рабин Жук. До партії бундівців належало чимало євреїв з міщан та дрібної інтелігенції. Очолювала партію Бунд акушерка Анна Абрамівна Янпольська. Крім відверто революційних та націоналістичних течій, євреї склали значний відсоток і в інших підпільних партіях, зокрема і більшовистського напрямку⁹⁰.

Про політичну діяльність євреїв свідчить документ, який зберігався в архіві глухівського історика Миколи Стожка. У документі під назвою «Вирок від 27 листопада 1907 р.» міститься інформація про зібрання в Глухові єврейської молоді з метою ведення політичної діяльності задля покращення

---

⁸⁸ ДАЧО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 74 зв.

⁸⁹ Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / Сіверщина в історії України. Київ: ПП Лисенко М.М., 2019. № 12. С. 206.

⁹⁰ Голуб Ю. Місце єврейської громади в соціально-економічному і культурному житті Глухова від перших згадок до початку ХХІ-го сторіччя. Глухів: Глухівський краєзнавчий музей. С. 6.

стану справ у державі. Зокрема, в документі повідомляється про рішення особливої присутності Київської судової палати, за участі станових представників. Підсудними були міщани містечка Фастова, Васильківського повіту, Київської губернії, Соломон, він же Шлема, Лейзер-Давид-Фельдман, 19 років з міста Темрюка та Мойсей Рувимович Бурсук, 23 роки. Їх визнали винними в тому, що 30 грудня 1906 р. в м. Глухові у квартирі міщанина Дубовицького вони виголошували промови з закликком до повалення чинного державного ладу. Вони говорили, що «уряд пригнічує і п'є кров з народу», для покращення свого становища народ повинен боротися за свободу і «замінити уряд республіканським правлінням». Також відбувалися заклики до «протидії і невиконання закону». Промови закінчувалися вигуком «геть самодержав'я». Дії Соломона Фельдмана і Мойсея Барсука було визнано «злочинними» та визначено покарання у вигляді заслання у місцевості, які були для цього призначені⁹¹.

На соціально-економічне становище міста вплинули революційні події 1905-1906 рр. Після об'явлення «Найвищого маніфесту», який передбачав новий державний устрій, розпочалися єврейські погроми. Всього в Чернігівській губернії у той період відбулося 690 погромів⁹². В жовтні 1905 р. Глухів був охоплений страйками. На вулицях міста розповсюджувалася опозиційна газета «Російське слово». Головними організаторами страйків були робітники залізниці й пошти, вчителі та студенти вчительського інституту. 18 жовтня 1905 р. проходив мітинг біля вчительського інституту. До студентів, ремісників та робітників доєдналися козаки на конях та «чорносотенці». Почалися антисемітські вигуки, під час яких вдарили нагайкою єврейську народну вчительку, Мілю. В Глухові на той час активно діяв «Союз істинних російських», або ж «Чорна сотня». Ватажком «Чорної сотні» був бандит Гуща, який проживав на Веригіно (західна частина міста). Після мітингу, в один з

---

⁹¹ Часницький М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 31.

⁹² Часницький М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 55.

днів, вночі Гуща провів зібрання «Чорної сотні» на якому вирішили спалити вчительський інститут зі всіма студентами та влаштувати єврейський погром. «Чорносотенці на зібранні викривали такі гасла «Бий жидів, спасай Росію-матушку! Пейсаховичей! Смерть жидам і горобцям! («горобцями» вони називали студентів.), Бий жидів, хто в Бога вірує, Ріж, пали!» Такий план став відомим деяким людям, зокрема єврейському юнаку Нухиму, який був активним учасником мітингу біля вчительського інституту. Дізнавшись про плани чорносотенців, Нухим повідомив про це актив вчительського інституту та керівництво єврейської громади міста. Розуміючи масштаб трагедії яка може статися євреї обрали делегацію «шановних купців» і направили їх на перемовини до Глухівського справника. Справник почав торгуватися і пояснювати, що для того, щоб попередити погром, потрібно дати гроші. Учасники перемовин вирішили погодитися і дали справнику велику суму грошей. Однак для євреїв ця ніч була тривожною. «Чорносотенці» били вікна у єврейських будинках та магазинах, але євреїв не чіпали. Так описував ці події Михайло Часницький у своїй праці «Глухів. Євреї. Пам'ять жива.»:

Для євреїв Глухова то була страшна ніч, але справа не пішла далі декільох розбитих вікон. Сипалося віконне скло, плакали жінки і діти..., але поліціант кричав «Чорній сотні»: «Нізя, не дозволено! Почекайте трохи, мені теж хочеться жидівські бебехи потрусити!.. Пан справник не дозволяє, час ще не прийшов. Йдіть спати!...» «Істино-російські», лаючись розходилися по домівках, а єврейська частина населення до ранку боялася і була не впевнена, чи переживе цю страшну, трагічну ніч і ще раз побачить схід сонця. Справник, на щастя, свого слова дотримався і погром фактично не відбувся.⁹³

Під час погромів у Глухові дехто з заможних євреїв тікали з міста, деякі єврейські родини емігрували навіть до інших країн. Зокрема, родина Двоскіних емігрувала до Квебеку (Канада)⁹⁴. Ті ж хто залишався у місті нерідко зверталися за прихистком до християн. Своєю чергою християни виставляли у вікнах ікону, щоб не потрапити під переслідування.

---

⁹³ Часницький. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 32 – 33.

⁹⁴ Там само. С. 277.

Варто зазначити, що єврейська молодь узялася до організації самооборони. Заможні євреї на чолі з єврейським письменником Ш. Іш-Гурвичем профінансували закупівлю револьверів та іншої зброї. Самооборона складалася приблизно з 40 молодих євреїв. Окремо був організований загін, до якого входили студенти вчительського інституту, які були проти погромів і мали невелику кількість вогнепальної зброї. Єврейська самооборона не мала достатньої кількості зброї й була готова оборонятися будь-якими засобами: лопатами, кирками, ножами. Штаб-квартира єврейської самооборони знаходилася на околиці міста у бідній єврейській хатині. Єврейська молодь чергувала в місті, заглядала в єврейські двори. Авраам Йосипович Кауфман про ці події розповідав так:

Я робив обхід з одним з глухівських молодих людей, гімназистом 8 класу. Ми відчинили хвіртку в один з дворів єврейських. Бачимо: десь у вікні тьмяне світло. Підійшли до вікна. За вікном сидить за «Гемарою» при тьмяному світлі свічки старий і вчить, вчить, хитаючись. Мій товариш по патрулю спитав його з жахом: «Реб Яков-Йосеф, чому Ви залишилися, чому не пішли зі своєю родиною? Йдемо, ми проведемо Вас». Ні! Він нікуди не піде. Тут його опора і захист.

В суботу пізно ввечері п'яний натовп чоловік в 50-60 (їх пригощали горілкою у дворі пожежної команди) йшов вулицями з піснями, з гиком і криками. Ми всі були на постах. Студенти Вчительського інституту зайняли всю Московську (головну) вулицю. Напівп'яні демонстранти десь кидали каміння у вікна єврейських домів. У відповідь на це звідкись з провулка почувся постріл. Натовп демонстрантів розбігся: «Євреї стріляють».

На завтра у церкві селяни запевняли, що у євреїв багато зброї, євреї будуть стріляти. І погрому не було. Ми провели дня три в самообороні, поєднуючи обхід вулиць і єврейських домів. Вдень і вночі по черзі. Серед самооборонної молоді був один з глухівських молодих людей, Чорноморський⁹⁵.

2.3. Євреї Глухова і торгівля

Євреї традиційно займалися торгівлею. В місті налічувалося 75 купців 1-3 гільдії й 15 селян-торговців, два прикажчика. Невелику кількість населення Глухова складали купці 1-3 гільдій, яких налічувалося в місті 75 чол, а також селян-торговців — 15 чол. Торгівлею мали право займатися і два прикажчики. Відомо, що в цей період було видано 92 торгових свідоцтва. В

---

⁹⁵ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 55 – 56.

Глухові діяв комерційний клуб для купців, в якому проводилися зустрічі купців⁹⁶. В середині XIX ст. у Глухові було 116 приватних магазинів, 35 церковних і монастирських лавок.

В 1858 році в місті Глухові проходили такі ярмарки: Василівська (1 січня), Троїцька (в день Сходження Святого Духа), Ільїнська (20 липня), Михайлівська (8 листопада), Петропавлівська (29 червня). Показово, що торгували на ярмарках здебільшого євреї. Іноді на ярмарках траплялися непорозуміння і конфліктні ситуації між торговцями та покупцями. Так, був випадок коли мировий суддя розшукував селянина Авіла Рибиненка, якого звинувачувала міщанка Хая Германова у брехні під час продажу корови на ярмарку. В губернській газеті повідомлялося про розшук звинуваченого:

Мировий суддя Глухівського судового округу, 1-ї дільниці, на підставі 386, 846, 847 і 848 ст. Крим. Судочин., розшукує селянина Авіла Рибиненка (по-батькові й прикмети не відомі), звинуваченого міщанкою Хасю Германовою за обман при продажу під час ярмарки корови. При цьому об'являється, що кожен, кому відоме місцеперебування звинуваченого Рибиненка, зобов'язаний вказати суду, де він знаходиться⁹⁷.

Примітно, що за обман при продажу товару висувалося звинувачення аж за чотирма статтями кримінального судочинства. Відомо й про інші випадки обкрадання глухівських євреїв, які займалися торгівлею. Так у липні 1877 р. мировий суддя розшукував відставного солдата Євдокима Ємельянова і жінку його Єлизавету Леонтієву Панченкових, яких звинувачували у крадіжці на Ільїнській ярмарці в м. Глухові різних речей у купців Квасникова, Ямпольського і Курляндського. Також суддя розшукував солдата Герасима Ємельянова Жиліна, звинуваченого в крадіжці у купця Елі Красовицького готових дров. Ще одним чоловіком якого розшукували за подібний злочин був солдат Гордей Харченко. Його звинувачували у крадіжці різних речей у

---

⁹⁶ Часницький М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 15.

⁹⁷ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 74.

міщанина Іллі Левицького на суму 17 руб. сріблом⁹⁸. В газеті «Чернігівські губернські відомості» за 1888 р. повідомлялося про крадіжку в лавці єврея Айзенштата по вулиці Спаській. Збитки були невеликими й склали суму до 100 рублів⁹⁹.

Траплялися крадіжки, в яких єврейські купці, або їхні родичі підозрювали євреїв. Зокрема, в 1880 р. мировий суддя розшукував міщанку Зелду Аврамову Лівшицеву, яку звинувачував у крадіжці перлів та інших речей купецький син Аврам Ямпольський¹⁰⁰.

Між єврейськими купцями та замовниками іноді виникали проблемні ситуації, які вони намагалися вирішити за допомогою міського магістрату. Глухівський міський магістрат складався з бургомистра і ратманів, яких обирали громадяни. В 1857 році у магістраті були лише судові функції. В період між 1864 і 1885 роками магістрат було ліквідовано. В 1866 році функції магістрату були передані повітовим судам. Справи які розглядав глухівський міський магістрат також стосувалися єврейських купців, які були неспроможні сплатити апеляційні кошти, а також невиконання ними зобов'язань з постачання різних товарів (чугуна, коней, вина, хліба тощо). Зокрема в газеті «Чернігівські губернські відомості» за 14 січня 1863 року було опубліковано оголошення про розгляд Глухівським міським магістратом справи про невиконання купцем третьої гільдії Залманом Вітухновським умов постачання хліба.¹⁰¹

До 1860 р. економічна політика російського уряду щодо євреїв була сприятливою лише для невеликої кількості торговців. Більшість євреїв жили в злиднях, умови їхнього життя були вкрай складними¹⁰². Відповідно вони не

---

⁹⁸ Там само. С. 82.

⁹⁹ Там само. С. 178 – 179.

¹⁰⁰ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 105.

¹⁰¹ Там само. С. 15.

¹⁰² Родал А. Багаті й бідні. Подорож з українсько- єврейською зустріччю від давнини до 1914 року. Торонто: Ukrainian Jewish Encounter. 2018. С. 98.

мали вдосталь їжі. Переважно їли лише хліб та овочі й лише в шабат могли дозволити собі харчуватися дещо краще, якщо була така можливість¹⁰³.

Роль євреїв в економічному житті Глухова стала більш помітною в 60 роки ХІХ ст., коли купцям першої та другої гільдії було надано право проживати поза межею смуги осілости. Єврейські купці вкладали в торгівлю значні капітали, що значно збагачувало міську казну. В 1860 р. Глухів стає важливим центром Лівобережжя з хлібної торгівлі¹⁰⁴.

В багатьох продуктових магазинах міста власниками були євреї. Назвемо рибний магазин Шифріна, медовий і пивний магазини Кінцлера, м'ясний магазин Воловика. Єврейські купці Ратнер і Кавалерчик привозили до Глухова рибу з Каспійського моря та річки Волги. Цей факт свідчить про розгалужені торгівельні зв'язки Глухівських євреїв з різними частинами Російської імперії. Також у місті знаходилися мануфактурні і галантерейні магазини Шкловського (додаток 1), Лівшиця і Янковського. Працювали кондитерські фабрики Юдкевича і Завельського. М. Фішкін був власником міської бані на вулиці Валовій¹⁰⁵. Цвія Завельська займалася продажем зерна і хліба¹⁰⁶. Важливими будівлями в місті були аптека Б. Шрайбера та двоповерховий магазин Самуїловича¹⁰⁷. В 1888 році були відкриті книжковий і паперовий магазини Л. Яворського. Це було пов'язано з відкриттям в Глухові учительського інституту, що збільшило попит на паперову і книжну продукцію.¹⁰⁸ Були в Глухові торговці й дорогоцінними металами. Відомо про

---

¹⁰³ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт-Петербург: Типография Ф. Персона, 1865. С. 541.

¹⁰⁴ Часницкий. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 20.

¹⁰⁵ Там само. С. 19.

¹⁰⁶ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 19.

¹⁰⁷ Часницкий М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 176.

¹⁰⁸ Там само. С. 175.

Арона Бороховича Лучинського, який торгував срібними та золотими виробами.¹⁰⁹

Відчутний спад торгівлі в Глухові припадає на час відкриття в 1866 році Курсько-Київської залізниці, яка пролягала через місцевості, які традиційно мали торгові зв'язки з Глуховом. Таким чином центр хлібної торгівлі з Глухова перемістився до Конотопа, через який проходила залізниця. З цього часу у жителів міста з'являється бажання прокласти до Глухова залізницю¹¹⁰.

Єврейські купці активно співпрацювали з глухівською повітовою земською управою. Наприклад єврейські купці Янпольські отримали від місцевої влади кошти за постачання телеграфних, верстових та прикордонних стовпів¹¹¹.

Деякі єврейські торговці відкривали свої заклади за межами міста на території Глухівського повіту, траплялося так що й без відповідних дозволів влади. Так, в 1879 р. поліцейний урядник Глухівського повіту виявив в селі Сваркове питний заклад відкритий купцем м. Глухова, Ізрайлем Янпольським. Також було виявлено безпатентну торгівлю вином, яку здійснювала Песея Ковенська¹¹².

Євреї активно користувалися банком. Майно торговців, які не могли сплатити за видані банком кошти продавалося, про що сповіщалося в губернській пресі. Так 22 квітня 1879 р. в газеті «Чернігівські губернські відомості» була розміщена замітка про продаж нерухомого майна купця Мойсея Лейбова Янпольського. Майно знаходилося в центральній частині Глухова і складалося з таких частин:

а) дерев'яний одноповерховий, критий залізом, на кам'яному фундаменті будинок в довжину 31 і ширину 18 арш. 14 кімнат з класовою, сіньми, балконом і

---

¹⁰⁹ Назарова В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чії надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі / В. Назарова / Сіверянський літопис. № 2. Чернігів, 2019. С. 90

¹¹⁰ Вести из уездов. *Черниговская газета*. 1878. №1. 5 января. С. 3.

¹¹¹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 25.

¹¹² Там само. С. 100 – 101.

коридором; б) у дворі – два амбара, каретний сарай і хлів дерев'яні, криті шилівкою, в одному зв'язку; в) конюшня, ледник і піднавіс дерев'яні, криті шилівкою, в одному зв'язку; г) земля під будинком, будівлями, двором і фруктовим садом в ширину з одної сторони 10,5, а в довжину 83 саж., оцін. у 2500 р., яке буде продаватися в цілому складі, на задоволення виданої йому банком під заогом цього маєтку позики 2696 руб. і %.¹¹³

В середині 1880-х років до Глухова з Гомеля разом з родиною переїхав міщанин Саул Гуревич. Після переїзду він почав торгувати лікарськими засобами та лісом. В 1887 р. Гуревича звинувачували у тому, що він продає неякісні товари за завищеними цінами і рекомендували, щоб влада «звернула увагу і підпорядкувала єврейські склади найретельнішому нагляду»¹¹⁴. Варто зазначити, що Глухівська реміснича управа не охоче видавала євреям ремісні свідоцтва, які давали можливість проживання в «великоросійських губерніях». Тому глухівські євреї зверталися до сусідньої Кролевецької управи, в якій без великих труднощів отримували ремісні свідоцтва¹¹⁵.

20 квітня 1882 р. Державною Радою було прийнято заборону особам нехристиянських віровчень торгувати християнськими атрибутами. Однак не всі дотримувалися заборони. Зокрема, в газеті «Чернігівські губернські відомості» повідомлялося про те, що дехто з глухівських єврейських ремісників виготовляють і продають партії хрестиків, і іконок¹¹⁶. Євреям можна було торгувати лише дозволеними цензурою єврейськими релігійними книгами та календарями. Однак для такої торгівлі необхідно було отримати дозвіл від начальника Чернігівської губернії. Відомо, що такий дозвіл отримав міщанин Берка Харан¹¹⁷. Пізніше аналогічний дозвіл на торгівлю книг духовного змісту на єврейською мовою отримав міщанин Носон Малкевич¹¹⁸. Були й інші заборони для євреїв у сфері торгівлі. Євреям заборонялося

---

¹¹³ Там само. С. 98.

¹¹⁴ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 144 – 145.

¹¹⁵ Там само. С. 146.

¹¹⁶ Там само. С. 198.

¹¹⁷ Там само. С. 289.

¹¹⁸ Там само. С. 319.

торгувати у неділю та у християнські свята. Існувала заборона на торгівлю спиртними напоями у сільській місцевості.

Періодично Глухівська міська управа об'являла торги на право отримання коробкового збору. Цей збір сплачували євреї за забій худоби та птиці різниками, а також за продаж кошерного м'яса. Прибуток від коробкового збору направлявся на утримання єврейських училищ і благодійних установ, а також на загальні потреби міста. Право на збирання коробкового збору продавалося на публічних торгах євреям на чотирьох річний період.¹¹⁹

Неподалік Глухова знаходилися лісові масиви, а тому торгівля лісом була привабливим видом економічної діяльності. В цій сфері існувала конкуренція, яка не завжди була чесною. В газеті «Чернігівські губернські відомості» за 1887 р. повідомлялося про розбір на засіданні думи доповіді, щодо заяви про «неправильне» постачання дров для управи. Як з'ясувалося причина спору була у тому, що один з торговців програв підряд з постачання дров для міста єврею Чернявському, який запропонував нижчу ціну. Торговець заявив, що буцім то Чернявський постачав гнилі дрова. В думі обговорили це питання і з'ясували, що єврей Чернявський виконав умови домовленості й доставив дрова гарної якості. Лише деякі поліна були гнилі, натомість Чернявський привіз два вози зайвих дров, що було вигідно для міста. Враховуючи всі наявні факти дума відхилила наклепницьку заяву¹²⁰.

В тогочасній пресі з'являлися публікації спрямовані на звинувачення єврейських торговців у продажі неякісних товарів і недобросовісній конкуренції. Так, в газеті «Чернігівські губернські відомості» за 1890 р. повідомлялося про чай з «помийних ям» який транспортувався з Мінська до Глухова Шмулем Шумяцьким»¹²¹.

---

¹¹⁹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 133 – 134.

¹²⁰ Там само. С. 158 – 159.

¹²¹ Там само. С. 206 – 207.

На початку ХХ ст. значно розширилися торгівельні зв'язки глухівських євреїв. Торгівля велася не лише в межах Російської імперії, а й з деякими країнами Західної Європи¹²². Зокрема в Глухові єврейські торговці продавали тютюнові вироби привезені з м. Ростова-на-Дону¹²³. В 1910 р. В місті відкрився книжковий магазин міщанина Рувима-Єселя Лапіса¹²⁴.

Прибутковою справою була торгівля гасом. Так в Державному архіві Чернігівської області зберігається справа про дозвіл купцю Ісааку Янкелеву Айзенштату збудувати погріб для зберігання гасу за межею міста Глухова. На підставі архівних документів можна проаналізувати процедуру отримання дозволу на будівництво невеликої споруди з торгівельною метою. Спочатку купець Айзенштат звернувся з проханням про дозвіл на будівництво до Глухівського повітового справника¹²⁵. Своєю чергою повітовий справник написав рапорт до будівельного відділу Чернігівського губернського правління, в якому не заперечував проти будівництва складу для гасу та інших легкозаймистих речовин¹²⁶. Додатково до свого прохання, купець Айзенштат надав проєкт будівництва газового складу, а також план місцевості. Відбулося засідання будівельного відділу Чернігівського губернського правління яке вирішило:

По розгляду плану ділянки землі, на якій купець Ісаак Айзенштат бажає збудувати дерев'яний керосиновий склад поблизу м. Глухова, з'ясувалося що суміжних з передбаченим складом будівель поблизу немає, тимчасовими ж додатковими правилами про влаштування складів освітлювальних мінеральних олив (ст. 1) встановлено, що малі газові склади можуть бути влаштовані в малонаселених частинах міст і поселень не ближче 7 саж. від житлових будівель. Проєкт газового складу, по виправленню червоними чорнилами, виявився складеним задовільно, а тому беручи до уваги, що з боку поліції перешкод до будівництва визначеного складу не зустрічається, дорадча присутність будівельного відділу Губернського правління визначає: дозволити купцю Ісааку Янкелеву Айзенштату будівництво малого газового складу на землі, яку орендує він у спадкоємців Хоменка¹²⁷.

---

¹²² Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 177.

¹²³ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 248.

¹²⁴ Там само. С. 312.

¹²⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр, 1712. Арк. 2.

¹²⁶ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр, 1712. Арк. 1зв.

¹²⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр, 1712. Арк. 12 зв.

2.4. Євреї Глухова і сфера послуг

Євреї Глухова брали активну участь не лише у виробничій діяльності чи торгівлі, а й у сфері послуг. В 1863 р. У місті було відкрито банк, в якому тримали значні кошти і євреї¹²⁸. Позики в банку видавалися під залоги векселів, нерухомості або дорогоцінних предметів. В газеті «Чернігівські губернські відомості» за 1872 р. розміщено оголошення Глухівського міського товариського банку про продаж нерухомого майна купця Берки Самойлова Каплунова для поповнення позики¹²⁹. Якщо сума від продажу майна боржників була більшою ніж необхідно, тоді банк повідомляв, що зайві гроші можуть бути повернені боржнику, його спадкоємцям або ж кредиторам. Термін повернення коштів становив 10 років. Так в газеті «Чернігівські губернські відомості» за 1877 р. було опубліковане оголошення про залишок коштів від продажу будинку міщанки Гіти-Ліби Янпольської¹³⁰.

В Глухові працювали бані єврея Фішкіна. В 1894 р. в газеті «Чернігівські губернські відомості» повідомлялося про відкриття першого артезіанського колодязя при банях¹³¹. Серед іншого, єврейська громада виділяла кошти з коробкового збору на громадські бані та поховання померлих. В 1887 р. на ці потреби було виділено 475 рублів¹³².

Дехто з євреїв займалися страхуванням вантажів та різного майна від пожежі. Абрам Ісаакович Русаков та його сини працювали агентами

---

¹²⁸ Часницкий. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 20.

¹²⁹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 51.

¹³⁰ Там само. С. 80.

¹³¹ Там само. С. 235.

¹³² Там само. С. 156.

транспортно-страхової компанії «Надія»¹³³. Страхова компанія мала розгалужену мережу контор і займалася, як страхуванням вантажів, так і морськими, річковими і сухопутними перевезеннями¹³⁴. Також протягом 13 років агентом страхового товариства «Росія» був Ісаак Янкелевич Айзенштадт¹³⁵. Купець Вульф Іудов Каплунов був у Глухові агентом Варшавського страхового товариства в 1911-1917 роках. Мендель Самуїл-Беркович був агентом страхового товариства «Транспорт», а пізніше агентом страхового товариства «Саламандра». З 1910 р. Мендель очолював в Глухові правління Товариства взаємного кредиту. До товариства взаємного кредиту належали позичальники, пов'язані круговою порукою. Товариство забезпечувало своїх членів дешевими короткостроковими кредитами, які видавалися переважно для підприємницьких цілей¹³⁶.

На початку ХХ ст. у Глухові працювали такі відомі фотографи: Перський, Єзерський, Адлер, Соркін, Любомирський¹³⁷. Відомо, що найпопулярнішим був фотосалон Любомирського, клієнтами якого була місцева інтелігенція (додаток 2). Любомирський переїхав до Глухова з м. Макарова Київської губернії й отримав дозвіл на придбання у власність фотографічний заклад, який раніше належав Шапоріну¹³⁸. В 1907 р. Ілля Любомирський отримав тимчасовий дозвіл на заняття фотографічними роботами в місцях єврейської

---

¹³³ Назарова В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова ХІХ – початку ХХ століття, чії надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі / В. Назарова / Сіверянський літопис. № 2. Чернігів, 2019. С. 90.

¹³⁴ Назарова В. Тропинками глуховських кладбищ. *Соборний майдан*. 2018. № 5. Вересень-жовтень. С. 3.

¹³⁵ Назарова В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова ХІХ – початку ХХ століття, чії надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі / В. Назарова / Сіверянський літопис. № 2. Чернігів, 2019. С. 93.

¹³⁶ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 316.

¹³⁷ Часницкий М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 235.

¹³⁸ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 262.

осілості на території Чернігівської губернії¹³⁹. На вулиці Квасниковській (нині – вул. Інститутська) знаходився також фотосалон Соркіна¹⁴⁰.

Що стосується медичної сфери Глухова, то вона була на той час достатньо розвинутою. В 1879 р. брати Терещенки збудували лікарню святої Єфросинії, лікування в якій було безплатним. Існував в Глухові й притулок для сиріт, і незаможних дітей, який також фінансувала родина Терещенків¹⁴¹. За даними енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» в 1904 році місто Глухів обслуговували чотири лікарі та п'ять фельдшерів¹⁴². Очевидно, що мова йде про лікарів, які мали державну практику, адже були й лікарі які займалися лікуванням хворих приватно.

Б. Криштопа у своїй праці про розвиток охорони здоров'я у Глухівському повіті зазначав такі прізвища перших глухівських земських лікарів-євреїв: І.І. Неводнічанський, Г.Ф. Піль, Шиф¹⁴³. Також у період з 1889 по 1914 рр. лікарський відділ Чернігівського губернського правління вів картки лікарів Глухівського повіту. Відомо про таких єврейських лікарів, які працювали в Глухові:

- Гуревич Хаса Іллінічна, народилася 7 листопада 1880 р., неодружена, в грудні 1907 р. закінчила Бернський університет, в травні 1908 р. склала державний екзамен у Харкові, займалася загальною медичною практикою, відомості про дохід відсутні¹⁴⁴;
- Губерман Лев Максимович, народився 12 лютого 1879 р., одружений, мав одну дитину, в 1907 р. закінчив Київський університет, працював міським санітарним лікарем, отримував дохід 2400 руб. на рік¹⁴⁵;

---

¹³⁹ Там само. С. 302.

¹⁴⁰ Часницький. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 28.

¹⁴¹ Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. Київ: Павлим, 2000. С. 165.

¹⁴² Бажан М., Тронько П. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. С. 210.

¹⁴³ Криштопа Б.П. Развитие здравоохранения в Глуховском уезде Черниговской губернии в дореволюционный период. (Из истории здравоохранения Сумщины). Глухов: ГKM. 1972.

¹⁴⁴ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 9.

¹⁴⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 11.

- Жук Пейсах Аронович, народився 25 липня 1855 р., одружений, мав п'ятеро дітей, отримав диплом лікаря в 1890 р. при Київському університеті святого Володимира, займався загальною медичною практикою, також був казенним рабином у м. Глухів, отримував дохід 500 руб. на рік¹⁴⁶;
- Зіцер Самсон Гершевич, народився 12 липня 1873 р., одружений, диплом лікаря отримав у Казані в 1908 р., спеціалізувався на венеричних, шкіряних, внутрішніх і жіночих хворобах, відомості про дохід відсутні¹⁴⁷;
- Самойлович Мойсей Гіргієвич, народився 10 вересня 1874 р., одружений, мав дочку, в 1901 р. закінчив Юр'ївський університет, займався загальною медичною практикою, упродовж 1 р. і 2 міс., був державним службовцем під час російсько-японської війни, мав власний будинок і дохід 1500 руб. на рік¹⁴⁸;

Проаналізувавши документ, з'ясувалося, що загальна кількість лікарів (державних і приватних) у Глухові у період з 1889 по 1914 рр. становила 21. З них було п'ять лікарів євреїв. Лише один був на державному забезпеченні (обіймав посаду міського санітарного лікаря), всі інші – займалися приватною медичною практикою. Широкою є географія міст, де були отримані лікарські дипломи: Київ, Харків, Казань, Юр'їв (сучасна назва Тарту), Берн. Єврейські лікарі в основному мали загальну медичну практику, а також спеціалізувалися на венеричних, шкіряних і жіночих хворобах. Це було пов'язано з можливістю отримати таку спеціалізацію без зайвих перешкод з боку влади. Лікарі мали змогу поєднувати свою приватну медичну практику з іншою суспільною діяльністю, як це робив, наприклад казенний рабин. Як з'ясувалося, заробітна плата державного лікаря була значно вищою від заробітної плати приватних лікарів. Деякі відомості про лікарів, які працювали в місті можна дізнатися з

---

¹⁴⁶ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 21.

¹⁴⁷ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 23.

¹⁴⁸ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 729. Арк. 40.

рапортів поліціантів. Наприклад повітове поліційне управління повідомляло про втрату паспорта одного з лікарів:

Глухівське поліційне управління оголошує про визнання недійсною невідомо де втраченої лікарем Янкелем-Лейб Іоселевим Дольниковим безтермінової паспортної книжки, виданої Лубенським повітовим поліційним управлінням 16 серпня 1913 року за №136.¹⁴⁹

Євреям були доступні медичні послуги у кваліфікованих досвідчених лікарів, серед яких були євреї. Про це зокрема свідчить стаття в газеті «Чернігівські губернські відомості» за 1872 р. В ній написано про єврейського лікаря Неводничанського, який був досвідченим лікарем:

«з усіх станів, найбільш усього йому зобов'язане єврейське населення, ні один член котрого ніколи не отримав відмови в допомозі... Нарешті, 1 липня цього року, перед очима багатьох здивованих євреїв він щасливо виповнив нову операцію над євреєм Кушиковським».¹⁵⁰

В 1887 р. в газеті «Чернігівські губернські відомості» повідомлялося про те, що єврейська громада виділила на лікування бідних і хворих євреїв 400 рублів.¹⁵¹ Як бачимо, благодійництво було важливою частиною діяльності єврейської громади Глухова.

---

¹⁴⁹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 350.

¹⁵⁰ Там само. С. 52

¹⁵¹ Там само. С. 150.

3. Релігійне життя євреїв Глухова

В 1858 році в Глухові було 11 православних церков і соборів і дві єврейські молитовні школи. Римо-католицьких, протестантських церков не було¹⁵².

Важливу роль в житті євреїв відігравала синагога. У перекладі з грецької мови слово синагога означає «будинок зібрання». В першу чергу приміщення синагоги слугувало для громадської молитви. Але функції синагоги цим не обмежувалися. Вона була центром релігійної освіти. Щосуботи і в святкові дні в синагозі читали недільні глави Тори, виступали з різних галахічних питань. Синагога була місцем зустрічей, зборів і святкувань. В ній були школи з вивчення Тори. Вдягатися до синагоги потрібно було скромно, чоловіки повинні були мати кіпи на голові. Чоловіки знаходилися в синагозі внизу, а жінки окремо від чоловіків на другому поверсі, або за ширмою. У синагозі була шафа (арон кодеш), в якій зберігалися сувої Тори. У синагозі мала постійно горіти свічка (вічний вогонь). У приміщенні заборонялося мати зображення людей або богів. Молитви у синагозі проводили спеціальні люди – кантори й хазани. Були також і люди, які займалися фінансовими та іншими справами єврейської громади¹⁵³. 29 жовтня 1872 року Чернігівським Губернським начальством були затверджені попередньо вибрані члени правління Глухівських єврейських молитовних домів¹⁵⁴.

---

¹⁵² История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 7.

¹⁵³ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 52.

¹⁵⁴ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 47 – 48.

Важливим днем у відвідуванні синагоги була субота (шабат). Цей день вважався святим днем відпочинку і свободи. Щоп'ятниці єврейські родини після появи трьох зірок сідали за святковий стіл, запалювали суботні свічки, читали Тору і молилися до Бога. У суботу вранці чоловіки йшли до синагоги, де читали тижневу главу Тори та молилися до Бога. У синагозі також святкували такі основні єврейські свята:

- Рош га-Шана. Це було свято Нового року і днем в який кожен єврей підбивав підсумки року. В синагогах у цей день трубили у баранячий ріг (Шофар). Євреї вірили, що саме в цей день Бог записує їх Книгу життя і смерті;
- центральне місце у релігійному житті євреїв займало свято – Песах. Це свято символізувало звільнення єврейського народу від єгипетського рабства. У цей святковий день євреї їли мацу (прісний хліб, зроблений з борошна та води) на згадку про страждання єврейського народу під час сорокарічного блукання у пустелі;
- свято Хануки символізувало очищення, свободу і перемогу у 170 р. до н.е. над імператором Антіохом IV, який прагнув змусити євреїв змінити свою релігію. Свято відзначали протягом восьми днів, запалюючи у свічнику по одній свічці, яка освітлюючи все навкруги, дарувала людям добро і радість;
- Пурим було найвеселішим єврейським святом. Присвячувалися це свято перемозі євреїв над Оманом, який хотів їх знищити. Святкування Пуриму супроводжується піснями і танцями, а також читанням у синагозі сувоїв Мегилат Естер;
- свято Сукот на згадку про вихід євреїв з Єгипту. Його святкували цілий тиждень у курені без даху. Під час святкування згадували про страждання єврейського народу під час виходу з єгипетського рабства¹⁵⁵.

---

¹⁵⁵ Часницький М. Євреї. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 53.

Наприкінці XIX ст. в Глухові було три синагоги. Перша синагога знаходилася на вулиці Червона Гірка. Простір для молитви знаходився у напівпідвальній частині приміщення. Називали синагогу «Гінцерлер». Друга синагога була відчинена в 1853 році й знаходилася в нижній частині цієї ж вулиці. Синагога мала назву «Муйвер». На території цієї синагоги знаходилася різниця в якій різали птицю відповідно до закону кашруту¹⁵⁶. Обидві синагоги мали два поверхи. На нижніх поверхах молилися небагаті євреї, а на верхніх — багаті. Потреба у побудові третьої синагоги виникла у зв'язку зі збільшенням єврейського населення міста. Про це свідчили помічник глухівського повітового справника Алфьоров та депутат від купців і городян:

... розглядали два єврейських молитовних будинків, влаштованих на одному дворі в м. Глухові, при чому виявилось: перший з цих домів кам'яний довжиною 15, а шириною 11 аршинів, в якому чоловіче відділення займає 11 аршин у квадраті, а посередині цього приміщення влаштований балдахін має з аршина в квадраті; жіноче відділення займає останні 4 аршини, а другий дерев'яний — довжиною 24, а шириною 18 аршинів, в якому чоловіче відділення займає в довжину 17, а посередині балдахін має 4 аршини у квадраті, жіноче ж при цій модельні відділення займає інші в довжину 7 аршинів. Судячи з народонаселення в місті Глухові євреїв, приміщення у визначених будинках вельми недостатньо для богослужіння, особливо у великі єврейські свята, це можна судити по тому, що при відправленні у табельні дні молебності за єврейським звичаєм буває вельми тісно, не дивлячись на те, що до цих днів з сіл євреї не з'являються¹⁵⁷.

Для будівництва синагоги єврейська громада придбала ділянку згідно з дарчою грамотою від Глухівського єврея, Менделя Гольфарба¹⁵⁸. Земельна ділянка зі східного боку межувала з маєтком Месежнікова, а з західного з землею Свято-Миколаївської церкви. Єврейська громада планувала побудувати церкву коштом власних пожертв, які склали 3000 срібних рублів¹⁵⁹. Згідно з законодавством молитовні будинки та синагоги, побудовані на одній вулиці чи площі з православними церквами, мали розташовуватися на

---

¹⁵⁶ Часницький. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 18.

¹⁵⁷ Шишкіна Ю. З історії єврейського молитовного будинку у Глухові. *Сівєричина в історії України*. 2017. № 10. С. 84.

¹⁵⁸ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Арк. 3-4.

¹⁵⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Арк. 17.

відстані не менше 100 сажнів¹⁶⁰. Контроль здійснював Глухівський землемір. Під час замірів виявилось, що відстань від рогу Троїцького собору до ділянки де планувалося будівництва синагоги у деяких місцях є меншою ніж 100 сажнів. Але якимось чином єврейська громада змогла довести, що синагога буде збудована таким чином, що відстань від православної церкви буде дотримана¹⁶¹. 27 вересня 1867 року губернатор Міністерства внутрішніх справ повідомив Чернігівського губернатора про відсутність з його боку перешкод для дозволу на будівництво єврейського молитовного будинку в місті Глухів на обраному місці вздовж вулиці Києво-Московської¹⁶². Після згоди губернатора та Міністерства внутрішніх справ, технічні члени Будівельного відділу Чернігівського губернського правління знову розглянули справу про будівництво синагоги у Глухові та встановили, що всі креслення виконані відповідно до правил цивільної архітектури та відповідають вимогам. Коридор було наказано зробити кам'яним замість дерев'яного і з цим доповненням справу було подано на затвердження Чернігівському губернатору. 30 жовтня 1867 року, голова губернії, князь Сергій Голіцин, затвердив проєкт будівництва синагоги у Глухові. 31 жовтня 1867 року справу було повернуто до Глухівського окружного відділу поліції для видачі дозволу на початок робіт. Цьому ж управлінню було доручено контролювати хід будівництва та забезпечити будівництво єврейського молитовного будинку на місці, зазначеному на плані¹⁶³.

В 1871 році новозбудована синагога відчинила свої двері. Вона була збудована за проєктом архітектора А. Гросса на Києво-Московській вулиці неподалік від Київської арки. Синагога в Глухові була спроектована у формах, що демонструють неомавританські та неовізантійські мотиви¹⁶⁴. Люди

---

¹⁶⁰ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Арк. 8.

¹⁶¹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Арк. 33-34.

¹⁶² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Арк. 35.

¹⁶³ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Арк. 42 – 43.

¹⁶⁴ Nazarova V. Golden-Domed (Choral) Synagogue in Hlukhiv, Destroyed During World War II. Jerusalem: Schechter Institute of Jewish Studies. Section «History». 2024. P. 9006.

називали синагогу «хоральною златоверхою», тому що зверху синагоги знаходився великий купол покритий сусальним золотом¹⁶⁵. Збудована була синагога у стилі строгого класицизму, мала високі аркові вікна й одну баню на восьмигранному під баннику. «Синагога складалася з прилеглого приміщення і квадратної у плані молитовної зали, посеред якої стояли чотири колони тосканського ордера, які слугували опорою для світлового восьмерика»¹⁶⁶. Синагога відігравала важливу роль в житті єврейської громади. В ній реєстрували новонароджених дітей, проводили обряди хупи та бар-міцви, святкували різні національні свята¹⁶⁷. Жодної глухівської синагоги не збереглося до наших днів, всі вони були зруйновані під час Другої світової війни¹⁶⁸. Залишилися спогади Галини Лебединської про своїх родичів, які були торговцями й відвідували синагогу в Глухові, які вона опублікувала в 2004 р. у газеті «Від серця до серця»:

Мої прадід і його брат Лазар Месежнікови були торговцями й крамарями (так називали мені їх глухівчани), мали два будинки, які збереглися до цього часу. У прадіда було одинадцять дітей. Всі вони читали Тору і збиралися в Золотоверхій синагозі на Києво-Московській вулиці¹⁶⁹.

Керівником релігійної громади був рабин, який повинен був мати глибокі пізнання Тори. Духовними рабинами у Глухові в ХІХ ст. були видатні вчителі Моше Арі Лейб Слуц та Ізраїль Дов Бер Шумяцький¹⁷⁰.

Зазначимо, що в 1857 р. Російській імперії було запроваджено посаду казенного рабина, який за своїми обов'язками відрізнявся від духовного рабина. Зазвичай на цю посаду обирався випускник рабинського училища або

---

¹⁶⁵ Часницький М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 17.

¹⁶⁶ Шишкіна Ю. Глухівська синагога. *Соборний майдан*. 2022. №6. Листопад-грудень. С. 7.

¹⁶⁷ Часницький М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 52.

¹⁶⁸ Часницький М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 180.

¹⁶⁹ Лебединская Г. Осень. Глухов. *От сердца к сердцу*. №50. Декабрь. 2004.

¹⁷⁰ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 358.

іншого навчального закладу. Затверджувало обраного казенного рабина губернське правління. До його обов'язків належало широке коло питань, які стосувалися життєдіяльності єврейської громади, окрім духовної сфери. Казенний равин представляв єврейську громаду в державних установах, вів метричні книги, приймав присягу у єврейських новобранців, виголошував в синагозі патріотичні промови в дні державних свят. Духовними питаннями, як і раніше опікувався традиційний рабин¹⁷¹.

В Глухові в різні роки казенними рабинами були: Нахім Шумяцький (з 1859 по 1865 р.)¹⁷², Ш. Аронсон (з 1887 р.)¹⁷³, Ісроель Шумяцький (з 1890 р.)¹⁷⁴, Мойсей Соколовський (з 1890 по 1900 р.)¹⁷⁵, Пейсах Жук (з 1900 р.)¹⁷⁶.

З 1871 по 1889 рік казенним рабином Глухова був Арон Глейзер. Про А. Глейзера відомо, що він закінчив Житомирське рабинське училище та займався комерційною діяльністю¹⁷⁷. 9 квітня 1878 вийшов з друку особливий додаток до газети «Чернігівські губернські відомості» у якому була надрукована промова виголошена рабином А. Глейзером у єврейському молитовному будинку з приводу укладення миру з Туреччиною. Торкаючись багатьох суспільно-політичних питань рабин Глейзер також роздумує над майбутнім євреїв. На його думку, євреїв чекає покращення життя. Він висловлює свої сподівання щодо вирішення урядом єврейського питання:

Я вірю, що теперішнє скликання Урядом деяких з наших єдиновірців до С.-Петербурга, для обговорення в комісії єврейського питання, виправдає своїми результатами моє справедливе очікування. В цій комісії з нашої сторони будуть головувати високо розвинуті особистості, як то: доктор політичної економії, видатні

---

¹⁷¹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 47.

¹⁷² Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 10.

¹⁷³ Часницкий М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Київ: ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 171.

¹⁷⁴ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 9.

¹⁷⁵ Там само. С. 10.

¹⁷⁶ Часницкий М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 172.

¹⁷⁷ Там само. С. 70.

юристи та інші кращі сили єврейської інтелігенції, які розумово здатні доводити нашому освіченому Уряду, на основі незаперечних цифрових даних, що єврейській природі властиві не спеціальні, а загальнолюдські недоліки, і мені здається, що тепер знайдений буде ключ до розв'язання єврейського питання¹⁷⁸.

Під час молитов євреї використовували спеціальні молитовники. Траплялося, що молитовники викрадали. В газеті Чернігівські губернські відомості за 6 квітня 1880 р. повідомлялося про розшук безтерміново-відпускного рядового Іллі Кляцова, якого звинувачував міщанин Ізраїль Ласков у крадіжці «богомоління»¹⁷⁹.

В 1883 р. Чернігівське губернське правління видало циркулярний указ, відповідно до якого місцевості, які не можуть утримувати рабина повинні доєднатися до відомства рабина найближчого міста. Таким чином територія діяльності рабина збільшилася і розповсюджувалася на два сусідніх повіти: Глухівський і Кролевецький¹⁸⁰.

Важливим місцем пам'яті та релігійних традицій для євреїв був цвинтар. Розташовувався єврейський цвинтар на південній околиці міста між вулицями Путивльською і Терещенківською Солдатською Слободою (нині – вул. Юрія Коваленка). Утриманням цвинтаря займалося похоронне братство – Хевра Каддіш¹⁸¹. Як з'ясувалося на глухівському єврейському цвинтарі розташовувалася міква для ритуального омовіння¹⁸². На той час існували в деяких громадах окремі від синагоги мікви для померлих. Рабини вважали, що жінки можуть відвернутися від відвідування мікви, відповідно до біблійного

---

¹⁷⁸ Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 92 – 93.

¹⁷⁹ Там само. С. 104.

¹⁸⁰ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 122 – 124.

¹⁸¹ Назарова В. Надгробки XIX – початку XX ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. Канд. Іст. Наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ, 2019. С. 88.

¹⁸² Там само. С. 358.

закону, якщо там будуть омивати померлих. Саме тому існували окремі мікви для померлих¹⁸³.

4. Культурне життя євреїв Глухова

4.1. Євреї Глухова і освіта

В першій половині XIX ст. більшість населення Глухова була не освіченою. В 1860 році за сприяння видатного вченого Миколи Пирогова, в місті було відкрито першу в Чернігівській губернії безплатну недільну школу, яка розміщувалася в приміщенні Глухівського повітового училища. В 1865 році було засновано першу жіночу школу, яка в 1870 р. була перетворена на жіночу прогімназію. В 1893 році в Глухові працювали три приходських училища і міське училище, збудоване на кошти відомого мецената Федора Терещенка¹⁸⁴. В 1874 р. в Глухові було відкрито перший в Україні учительський інститут (з 2009 р. – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка). Протягом трьох років в інституті готували майбутніх вчителів для міських шкіл. В 1870 р. в Глухові було відкрито чоловічу гімназію¹⁸⁵. В гімназіях навчання було платним, тому здобути освіту могли лише діти з багатих родин. Всупереч цьому батьки намагалися дати своїм дітям гарну освіту. Наприкінці XIX ст. в Глухові рівень освіченості покращився, але все ж таки 57% населення міста не вміли писати¹⁸⁶.

---

¹⁸³ Электронная еврейская энциклопедия. URL: <https://eleven.co.il/judaism/rites-and-customs/13249/> (Дата звернення: 17.05. 2025) .

¹⁸⁴ Энциклопедический словарь. Т. VIII-а: Германия – Го / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 18893. С. 904.

¹⁸⁵ Белашов В. Глухов – забута столиця гетьманської України. Київ: Україна, 1992. С. 64 – 65.

¹⁸⁶ Бажан М., Тронько П. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. С. 210.

В єврейських спільнотах освіта традиційно відігравала важливу роль. Витрати на освіту склали значну частину сімейного бюджету єврейських родин¹⁸⁷. Початковою ланкою єврейської освіти був хедер, в якому дітям прищеплювали цінності юдаїзму. Хедери зазвичай поділялися за віком на три групи¹⁸⁸. В 1883 р. Глухові були чотири хедери в яких навчалися 28 учнів¹⁸⁹.

Хедери відігравали важливу роль в житті єврейської громади. Завдяки їм єврейські діти мали можливість вивчати грамоту і знайомитися з національними традиціями. В хедері учні вивчали єврейську богословську літературу й здобували духовну освіту. Вартість навчання була за домовленістю від 10 до 30 рублів на рік. Відомо, що заняття проводилися з дев'ятої години ранку і до 17.00. Приймали на навчання дітей з 6-7 років, а навчання продовжувалося протягом шести років. Навчав дітей меламед. Учніям дозволялося ходити з довгим волоссям. У хедері по вулиці Шолом-Алейхема (тепер Пожежний провулок) на другому поверсі проводилися заняття, а на першому поверсі випікали мацу для всього міста. По вулиці Спаській 20 знаходилася ще одна єврейська школа¹⁹⁰ (додаток 4). Третій хедер знаходився на вулиці Червона гірка 8¹⁹¹. Наприкінці XIX ст., після змін в урядовій політиці щодо євреїв, діяльність меламедів стала жорстко контролюватися. Існували бюрократичні обмеження щодо отримання дозволу на викладання. Меламедам необхідно було отримувати такі дозволи щорічно. Викладання мало обов'язково відповідати затвердженим міністерством освіти програмам.

---

¹⁸⁷ Кандель Ф. Очерк времен и событий из истории российских евреев. Ч.3. Иерусалим: Тарбут. 1994. С. 21.

¹⁸⁸ Локшин А. Из истории традиционного еврейского образования в Российской империи: начальная школа-хедер. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Москва: Сэфер, 2012. Т. 3. С. 69.

¹⁸⁹ Часницкий М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 177.

¹⁹⁰ Там само. 2018. С. 234.

¹⁹¹ Часницкий. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 16.

В 1850 р. у Глухові відкрито Талмуд-тору, в якій навчалося 10 дітей. В 1897-1890 роках в талмуд-торі навчалися 20 учнів, віком від семи до 13 років. Розміщувалася Талмуд-тора в приміщенні другого молитовного дому по вулиці Спаській 20. В 1898 році вона знаходилася в приватному будинку, де займала окрему кімнату. В 1915 році було відкрито ще одну Талмуд-тору. Це пов'язано не в останню чергу зі збільшенням кількості єврейського населення в Глухові на початку ХХ ст. Варто зазначити, що в Талмуд-торі мали змогу навчатися сироти та діти з бідних сімей. Наприкінці ХІХ ст. в Талмуд-торі вивчали не лише єврейські предмети, але й історію, арифметику, географію, правопис, малювання, співи та гімнастику¹⁹². Існувало товариство піклувальників Талмуд-Тори. На фінансування Талмуд-Тори виділялися також кошти і з міської управи. Так у кошторисі доходів і видатків по м. Глухів за 1890 р. серед іншого виділялося 50 руб в рік на утримання Талмуд-тори¹⁹³.

Євреї мали змогу навчатися в реальних училищах, гімназіях і прогімназіях, але з обмеженнями встановленими владою. В 1874 р. рабин А. Глейзер хотів відкрити в Глухові школу грамотності для єврейських хлопчиків¹⁹⁴. Проте реалізувати свій намір йому не вдалося¹⁹⁵. Варто зазначити, що держава підтримувала відкриття шкіл російської грамотності для єврейських дітей. Викладали в школі такі предмети, як історія, російська мова, географія, арифметика. Влада сподівалася, що такі школи допоможуть асимілювати євреїв¹⁹⁶.

---

¹⁹² Часницький М. Євреї. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 53.

¹⁹³ Там само. С. 12.

¹⁹⁴ ДАЧО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1 – 11.

¹⁹⁵ Гриценко В. Роль єврейської громади Глухова в економічному та культурному розвитку міста / Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наукових праць. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка. Вип. 2, 2023. С. 154.

¹⁹⁶ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 47.

1 вересня 1870 р. у Глухові було відкрито чоловічу і жіночу прогімназії. Спочатку прогімназії склалися з чотирьох класів. Першим інспектором чоловічої прогімназії був Петро Чуйкевич. В 1889 р. чоловіча прогімназія була реорганізована в гімназію. Очолював гімназію Микола Лазаренко. В 1894 р. жіноча прогімназія також була реорганізована в гімназію. Начальницею жіночою гімназії була Ольга Пигарева, а з 1898 р. – Софія фон дер Бригген. Викладали в жіночій гімназії чимало викладачів з чоловічої гімназії, а також викладачі з вчительського інституту. Також у Глухові діяли «Вечірні курси для дорослих» для незаможних, на яких навчання проходило за програмою гімназії¹⁹⁷.

В чоловічій і жіночій гімназіях предмети розділялися на:

- головні: мови (російська, латинська), словесність, математика;
- менш важливі: фізика, географія, історія, космографія, логіка, гігієна, психологія, німецька і французькі мови;
- мало важливі (малювання, рукоділля, чистописання);
- неважливі: співи, гімнастика, танці, музика.

Для православних учнів також у всіх класах гімназії викладали Закон Божий.

В гімназії приймали дітей всіх віросповідань і станів. В чоловічій та жіночій гімназіях вчилася багато єврейських дітей. Зокрема в жіночій гімназії вчилися: Янпольські Броня і Лія, Перська Мері-Лія, Айзенштат Іта, Еткінд Анна, Іль'євська Мар'яса, Русакови, сестри Цитовські та інші. В чоловічій гімназії навчався Г. Месежніков, який у 1915 р. закінчив у ній вісім класів¹⁹⁸. В чоловічій гімназії викладачами були православні і декілька лютеран. До 1892 р. в Глухівській чоловічій гімназії не було приміщення для проживання, тому учнів з інших міст розселяли на квартири до викладачів, або жителів міста, які здавали кімнати. Гроші на оплату оренди житла виділялися з міського

---

¹⁹⁷ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С.57 – 58.

¹⁹⁸ Там само. С. 59.

бюджету, що не обтяжувало родини учнів гімназії. Розселення гімназистів відбувалося суворо за віросповіданнями. Таким чином євреї, які навчалися в гімназії, проживали на квартирі в єврейській родині, що сприяло збереженню єврейської культури та традицій¹⁹⁹. Як з'ясувалося, наприкінці 1870-х років учні чоловічої гімназії проживали на квартирі в особняку з великим подвір'ям і садом, власником якого був купець Янпольський²⁰⁰ (додаток 5).

В 1887 році імперською владою була запроваджена норма вступу євреїв в учбові заклади в смузі осілості. Так євреїв вступників повинно було бути не більше 10% від кількості християн. Обмеження відбувалися згідно з «Положенням про обмеження школи для осіб юдейського віросповідання». Таким чином кількість євреїв які навчалися в гімназіях та училищах була обмеженою²⁰¹. Були навчальні заклади до яких взагалі не допускали євреїв. Але всупереч обмеженням єврейська молодь після закінчення хедеру прагнула вступати до гімназій²⁰². Наприклад, в 1909 році в глухівських жіночих гімназіях навчалися 23,5 % дівчат з єврейських родин. Також єврейська молодь охоче вступала до чоловічої гімназії, відкритої в Глухові у 1889 р.²⁰³ Кількість грамотних серед євреїв у відсотковому відношенні значно перевищувала такі ж показники серед корінного населення²⁰⁴.

Євреї також навчалися в трирічному Глухівському училищі, яке було збудоване в 1899 р. на кошти родини меценатів Терещенків. Невелика частина євреїв навчалася поза межами громади, зокрема в ремісничих училищах

---

¹⁹⁹ Там само. С. 32.

²⁰⁰ Єгорченко М. та ін. Єврейські адреси України. Київ, Дух і літера, 2020. С. 478.

²⁰¹ Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 173.

²⁰² Варшавская М. Расселение евреев в Украине. *Етноси України*. Альманах. Київ, 2000. С. 69 – 70.

²⁰³ Часницький. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 60.

²⁰⁴ Голуб Ю. Місце єврейської громади в соціально-економічному і культурному житті Глухова від перших згадок до початку ХХІ-го сторіччя. Глухів: Глухівський краєзнавчий музей. 2019. С. 3.

Чернігова²⁰⁵. На той час на території Чернігівської губернії існувало декілька загальних ремісничих училищ: Чернігівське, Глухівське імені Миколи Терещенка, Олександрівське. Також були нижчі ремісничі школи: Кролевецька, Мринська, Клишівська та Остерська²⁰⁶. Існували й громадські ініціативи щодо поширення освіти серед євреїв. На початку ХХ ст. в Глухові виникла невелика група освіченої єврейської молоді, яка почала поширювати освіту серед євреїв. До цієї групи належали громадський рабин Юдкевич, лікар Мойсей Самуїлович і Самуїл Персов, який згодом став письменником²⁰⁷. Ця група також долучилася до реформування Талмуд-тори. Були запроваджені щосуботні читання єврейської історії. Для покращення якості навчання були запрошені вчителі Гродненських курсів. В той час почала поширюватися дитяча література в хедерах. У планах було відкриття вечірньої єврейської школи для підлітків і дорослих²⁰⁸.

Євреї вбачали перспективи в отриманні освіти. 4 липня 1896 р. в Глухівській міській управі відбувалися слухання щодо прохання купця 2-ї гільдії Ізраїля Абрамовича звільнити його онука Лейбу Рувимовича Ямпольського з товариства купців і видати йому дозвіл на вступ до вищого навчального закладу. Рішення підтримали 20 купців²⁰⁹.

4.2. Євреї Глухова і культура

---

²⁰⁵ Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. К., ФОП Іваненко С.В., 2018. С. 179.

²⁰⁶ Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської Облaсті. Довідник. Ніжин: Аспект – Поліграф, 2003. С. 8.

²⁰⁷ Назарова В. Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. Канд. Іст. Наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ, 2019. С. 80.

²⁰⁸ Там само. С. 81.

²⁰⁹ Часницький М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 31.

Осередками культури в Глухові в середині ХІХ ст. слугували клуб і бібліотека. Як зазначалося в тогочасній пресі, у клубі було незручне розташування кімнат і незадовільний внутрішній вигляд. Такий стан приміщення клубу «відбивав охоту у багатьох записуватися до числа членів клубу». В бібліотеці проблеми були іншого характеру. Комісія яка замовляла книги для бібліотеки не обирала книги які б спонукали до глибоких роздумів. Так, в бібліотеку поступали книги лише «не головоломного змісту»²¹⁰. Але попри недоліки бібліотека була популярною серед глухівчан і достатньо охайною. Серед іншого в «Чернігівських губернських відомостях» за 1904 р. повідомлялося, що бібліотеку «ретельно відвідують євреї, які наполягають на другорядних російських письменниках і всі нарозхват читають також Льва Толстого»²¹¹.

Про брак в Глухові книжок українською мовою вказувала в 1911 р. київська газета «Рада». Зокрема один з кореспондентів писав, що «стороння людина, приїхавши до Глухова, подумає, що Глухів зовсім «російський городок». Українську книжку завше кожен виписує з Києва, бо у Глухові не знайдеш.»²¹² Серед книжок російських авторів в бібліотеці були твори: Пушкіна, Лермонтова, Кольцова, Гоголя, Жуковського, Данилевського, Григорович, Крестовського, Лєскова, Мордовцева, Мельникова. Особливе зацікавлення у читачів викликали книги Шеллера. В бібліотеці також були книги іноземних авторів: Жюль Верна, Моллера, Золя, Альфонса Доде, Сенкевича, Оржешка, Крашевського. В бібліотеці можна було знайти такі відомі твори, такі як «Божественна комедія», «Дон Кіхот», «Втрачений і повернений рай». Книги були розподілені по відділах. У відділі суспільствознавства і медицини знаходилися праці Бока, Жука, Брема і Бурди. Серед праць релігійного спрямування були зокрема твори єпископа Феофана,

---

²¹⁰ *Черниговская газета*. 1877. №1. 3 января. С. 3.

²¹¹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 282.

²¹² Дописи. *Рада*. 1911. № 91. 23 квітня. С. 4.

Фоми Кемпійського, Іоанна Кронштадського. Також були присутні Життя святих, Діяння Апостолів, та декілька Біблій. Достатньо різноманітною була кількість передплачуваних періодичних видань: Новий світ, Московські відомості, Нива, Батьківщина, Російське слово, Місіонерський огляд, Віра і розум, Будьте здорові. Передплачувалися також і періодичні видання для дітей, зокрема: Дитяче читання, Юний читач, Джерело. Виписувалися такі загальноосвітні видання: Ремесна газета і Педагогічний листок²¹³. Книги можна було брати додому, без обмежень за віком і статтю. З наявного списку книг можна зробити висновок, що євреї як і інші читачі бібліотеки, мали змогу читати літературу різноманітного характеру.

Не була байдужою до культурного життя єврейська освічена молодь. Так в 1912 р. стараннями громадського рабина А. Юдкевича, лікаря М. Самуйловича та майбутнього письменника С. Персова була створена невелика єврейська бібліотека. Вона була достатньо популярною, адже була єдиним культурним закладом єврейської громади. Однак бібліотека не мала легального статусу. До губернатора Чернігівської губернії зверталися, як приватні особи, так і місцеве бібліотечне товариство, і товариство допомоги бідним євреям з проханням дозволити відкриття єврейської бібліотеки. Попри популярність бібліотеки і зростання кількості читачів, влада не дозволяла надати бібліотеці офіційний статус. Губернатор мотивував відмову у відкритті бібліотеки тим, що в Глухові вже існує дві російські бібліотеки. Спочатку бібліотека налічувала близько 300 книг російською мовою, їдишем та на івриті. З часом кількість книг збільшувалася, зокрема за активної роботи у цьому напрямку С. Персова. Наприкінці 1913 р. за допомогою Товариства для поширення освіти

---

²¹³ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 283.

між євреями в Росії, до бібліотеки поступило 50 книг російською та єврейською мовами з видавництва «Література»²¹⁴.

На культурне життя євреїв Глухова мали вплив видатні письменники, публіцисти, літературні критики. Наприкінці ХІХ ст. в Глухові жив видатний єврейський письменник-просвітник і педагог Лазар Цвейфель²¹⁵. Всі його твори після 1874 р. були написані в Глухові²¹⁶. Писав Л. Цвейфель різножанрові твори івритом, інколи — їдишем. Найбільш відомим твором письменника є чотиритомна праця «Мир Ізраїлю». Цей твір був написаний івритом і присвячений історії хасидизм²¹⁷. Народився Л. Цвейфель у Могільові у хасидській родині. Його батько був меламедом, що допомогло майбутньому письменнику отримати ґрунтовну домашню освіту. Л. Цвейфель добре розумівся на равністичній і хасидській літературі. В молодості він мандрував і заробляв собі на життя проповідями і викладанням. Варто зазначити, що Цвейфель всупереч тому, що виріс в хасидській родині був прихильником Гаскалі. В 1853 р. його було призначено викладачем Талмуду в Житомирське рабинське училище. В 1873 р. Цвейфель звільнився з училища знову став вчителем-мандрівником. Наприкінці життя він оселився в будинку дочки у Глухові. Помер і похований письменник у Глухові. Вважається, що Цвейфель під час проживання у Глухові написав такі твори: «Хешбоно шел олам» («Вищий рахунок, 1878 р.), «Недах Ісраель» («Вічність Ізраїля», 1884 р.) Л. Цвейфель був також відомий, як коментатор публіцистичних, художніх та проповідницьких творів²¹⁸. В цей самий період в Глухові жив і активно

---

²¹⁴ Назарова В. Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. Єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. канд. іст. наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ, 2019. С. 80 – 81.

²¹⁵ Часницкий. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 22 – 23.

²¹⁶ Назарова В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова ХІХ – початку ХХ століття, чії надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі / В. Назарова / Сіверянський літопис. № 2. Чернігів, 2019. С. 90.

²¹⁷ Назарова В. Тропинками глуховских кладбищ. *Соборний майдан*. 2019. № 2. Березень-квітень. С. 7.

²¹⁸ Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. С. 40 – 41.

працював єврейський письменник, перекладач, публіцист і літературний критик Саул Гурвич. Він здобув популярність завдяки працям, написанням на івриті, зокрема про правове і соціальне становище євреїв, а також біографії видатного єврейського філософа Єгуди Галеві²¹⁹.

В 1880-х роках в Глухові почала ставити театральні вистави єврейська молодь. Таким чином вона намагалася зібрати кошти для бідних учнів гімназії²²⁰. Це також свідчило про бажання молоді вести більш ліберальний спосіб життя. Однак така самодіяльність не подобалася багатьом євреям старшого покоління. Особливо цей конфлікт загострився після однієї вистави після якої молодь влаштувала танці. Під час обговорення цієї події в синагозі відбулася суперечка. Було вирішено позбавити посади старосту синагоги, у зв'язку з участю його дітей у театральній виставі. Виникла суперечка між прихильниками і противниками такого рішення, яка переросла у бійку²²¹.

На початку ХХ ст. в Глухові було створено російсько-єврейський драматичний театр, який знаходився в будівлі А. Дворкіна і мав назву електротеатр «Вій». Театр був популярним серед містян і мав дві трупи: російську і єврейську. В театрі по черзі ставили російські і єврейські п'єси та спектаклі²²². Антисемітська політика царського уряду на початку ХХ ст. серед іншого впливала й на репертуар театрів. Так в 1906 р. місцева влада у Глухові, виконуючи вказівки уряду, забороняла ставити п'єсу «Євреї»²²³.

В 1908 році в Глухові з'явилося кіно. Показ першого фільму відбувся в будинку єврея Г. Бештака на Великій Московській вулиці (нині – вул.

---

²¹⁹ История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. С. 288.

²²⁰ Мироненко А. Театральні традиції Глухова XVIII- XIXст. *Соборний майдан*. 2022. № 4. Липень – серпень. С. 3.

²²¹ *Неделя*. 1882. № 38. С. 1222 – 1223.

²²² Часницкий. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 47.

²²³ Мироненко А. Репертуар театральних осередків Глухова у 1900- 1920 роках. *Соборний майдан*. 2021. № 3. Травень- червень. С. 5.

Київська)²²⁴. Примітно, що свій перший фільм в будинку Бештака побачив відомий український кінорежисер Олександр Довженко, який в той час був студентом Глухівського учительського інституту²²⁵.

Висновки

Проведене нами дослідження показало, що окремі аспекти соціально-економічного, релігійного та культурного життя описувалися в краєзнавчих працях М. Часницького, хоча автор більше приділяв увагу періоду історії після 1917 р. Торкається низки питань життєдіяльності єврейської громади у своїй дисертації дослідниця В. Назарова. Маючи на меті вирішення інших завдань, авторка у своїй роботі більше зосереджує увагу на пам'яткознавстві, зокрема на дослідженні єврейського цвинтаря у Глухові.

Дослідження архівних документів, а також збірки документів В. Назарової (до якої увійшли публікації про євреїв в газеті «Чернігівські губернські відомості») дозволяють детально подивитися на різноманітні аспекти життя євреїв Глухова, їхнє повсякдення. Як з'ясувалося, євреї охоче переселялися до Глухова, який був адміністративним центром Глухівського повіту і займав четверте місце за кількістю населення в Чернігівській губернії. Євреї в другій половині ХІХ ст. складали третину населення міста і зробили значний внесок в його соціально-економічний розвиток. На економічну активність євреїв впливало імперське законодавство, яке після 1861 р. дозволяло євреям орендувати майно і підприємства у сільській місцевості. Як показало дослідження, таким правом скористалося чимало глухівських євреїв,

---

²²⁴ Часницький. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. С. 46.

²²⁵ Там само. С. 59.

які почали орендувати у поміщиків заводи, млини та інші підприємства за межами міста. Натомість становище незаможних євреїв дещо погіршилося, адже після скасування кріпосного права вивільнилася велика кількість селян, які почали складати конкуренцію євреям у дрібній торгівлі та ремісництві. Поступово євреї інтегрувалися до всіх сфер економічного життя міста. Практично не було жодної робітничої професії в якій би не працювали євреї.

Попри позитивні тенденції в економіці, були й фактори, які перешкоджали розвитку економічних відносин. При дослідженні тогочасної преси з'ясувалося, що євреї нерідко потерпали від пожеж, які причинили їхнім родинам значні збитки. Причини пожеж були різними: від звичайної недбалості до умисних підпалів. Як з'ясувалося, переважали підпали, які могли мати на меті усунення конкурентів або ж отримання страхових виплат. Достеменно не відомо про справи з розслідування подібних випадків і можливо вони стануть предметом дослідження майбутніх дослідників.

Ще одним фактором який впливав на соціально-економічне життя євреїв Глухова був призов молодих євреїв на військову службу. Молоді економічно активні люди змушені були залишити свій основний рід занять для відбування військової повинності. Не всі погоджувалися з такими вимогами влади, а тому ухилялися від військового призову, що створювало певну напругу у суспільстві.

Важливо зазначити, що влада дозволяла євреям балотуватися до місцевої думи. Євреї активно користувалися своїми виборчими правами й обиралися до гласних думи. Однак були й виборчі обмеження: євреям заборонялося обиратися головою міста або його заступником.

Найбільш активною сферою економічної діяльності євреїв була торгівля. Євреї активно торгували різноманітними товарами у місті та мали розгалужені торгівельні зв'язки всередині Російської імперії, а подекуди й за її межами. Варто зазначити, що місто Глухів мало вигідне географічне розташування і знаходилося на перетині шляхів з Києва до Москви та з Харкова до Новгород-

Сіверського. Всі ці складники сприяли перетворенню Глухова у центр хлібної торгівлі.

Однак на економічне життя міста і євреїв, зокрема, вплинуло проведення в 1868 р. Курсько-Київської залізниці, яка оминула місто. В цей час Глухів втрачає торгівельні позиції, а багато крамниць зачиняються. Євреї намагаються підлаштуватися під реалії, що склалися і використовують для отримання вантажів найближчу станцію Путивль. Саме тоді серед багатьох містян з'являється бажання прокласти залізницю до Глухова. Їхні мрії збулися в 1895 р., коли через Глухів пройшла новозбудована залізниця з Ворожби до Середино-Буди. І хоча з відкриттям залізничного сполучення торгівля в місті дещо поживавіла, однак тепер містяни, завдяки залізниці отримали змогу їздити за товарами до інших міст.

Ми з'ясували, що зміни в імперській політиці наприкінці XIX ст. негативно вплинули на життя євреїв. Починаючи з 1882 р. імперська влада почала запроваджувати обмеження щодо євреїв в різних сферах життя, зокрема, і в економічному. Так, наприклад, заборонялося євреям орендувати підприємства і селитися за межами міста. Це спричинило переселення євреїв з сільської місцевості до Глухова, а також закриття підприємств, які належали євреям у сільській місцевості.

Варто зазначити, що окрім промисловості й торгівлі євреї в Глухові займалися наданням населенню різноманітних послуг. Зокрема, євреї тримали в місті фотосалони та були страховими агентами. З архівних документів відомо про єврейських лікарів, які займалися приватною практикою, а один з них обіймав посаду санітарного лікаря міста. Серед лікарів був навіть казенний рабин. Як показало дослідження, євреї мали змогу вивчати медицину в провідних університетах.

Питання доступної освіти мало важливе значення для єврейських родин. Ми дослідили, що євреї мали можливість навчати своїх дітей в хедерах, яких у Глухові було чотири. В хедерах єврейські діти навчалися грамоти й релігійних традицій. Діти з бідних родин могли навчатися в Талмуд-Торі, в якій поряд з

єврейськими вивчали загальноосвітні предмети. Попри обмеження влади, встановлені наприкінці XIX ст. євреї хотіли вступити на навчання до гімназій та реальних училищ. Після заснування в Глухові учительського інституту та ремісничого училища імені М. Терещенка, євреї охоче вступали до цих навчальних закладах.

Дослідження культурного аспекту життя євреїв Глухова показало, активну залученість євреїв у культурне життя міста. Ми з'ясували, що євреї були активними користувачами міської бібліотеки. Але на цьому вони не зупинялися і в 1912 р. група єврейської молоді заснувала єврейську бібліотеку. Щоправда, не зважаючи на численні звернення до губернської влади, офіційний статус бібліотека так і не отримала. Всупереч перешкодам євреї знайшли можливість підтримувати роботу бібліотеки у нелегальному статусі. Також євреї були справними й у театральному мистецтві. Єврейська молодь ставила театральні сцени, хоча й мала через це конфлікти з ортодоксальною частиною єврейської громади. Пізніше євреї брали участь у драматичному театрі «Вій», який був популярним серед жителів міста.

Релігійне життя євреїв Глухова зосереджувалося насамперед навколо синагог, яких у місті було три. Справжньою окрасою Глухова стала третя синагога, яка була збудована у 1870 р. за проектом О. Росса. Синагога відігравала роль центру єврейського життя, збереження його культури та традицій.

Що стосується викликів, які виникали перед євреями у Глухові, то вони насамперед були зумовлені імперською політикою обмежень щодо євреїв. Обмеження в економічній та освітній сферах не дозволяли євреям в повною мірою реалізувати свої здібності. Заборона займатися сільським господарством підштовхувала євреїв до занять в інших сферах економічної діяльності, таких як виробництво, ремісництво та торгівля. Лише декілька родин у Глухівському повіті займалися сільським господарством. Також губернська влада обмежувала культурні права євреїв. Це помітно на прикладі не бажання влади зареєструвати єврейську бібліотеку в Глухові. Влада

обмежувала й освітні права євреїв. Таким чином, євреї не могли становити більше ніж 10% від загальної кількості учнів у навчальних закладах.

Ми виявили, що чималих збитків спричинили євреям і погроми, які розпочалися в 1905 р. Попри те, що погроми мали загальноімперські причини виникнення, однак у Глухові все ж мали свої місцеві особливості. І хоча за своїм масштабом і наслідками вони були менш руйнівними ніж в інших містах, проте мали негативний вплив на всі сфери життя єврейської громади. Євреї стояли перед вибором: або обороняти свої маєтки, або виїхати за межі міста чи за кордон.

Як показало дослідження, євреї намагалися домовитися з владою, щодо недопущення руйнівних наслідків погромів. Окрім того, єврейська молодь вдалася до самооборони, чим показала готовність захисту єврейського населення від можливих загроз зі сторони учасників погромів.

Обмеження з боку влади, а також розвиток суспільно-політичної ситуації на початку ХХ ст. сприяли вступу євреїв до різноманітних підпільних політичних партій. З їхньою діяльністю євреї Глухова пов'язували свої сподівання на краще майбутнє.

Список джерел і літератури

1. Джерела

1. 1. Неопубліковані джерела

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 629. Оп. 1. Спр. 132. Журнал засідань Глуховського городского Магистрата, 1850 – 51 г.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 151. Оп. 1. Спр. 568. Дело об составлении сведений в Министерство Внутренних Дел о числе евреев приписавшихся к волостям и городам Черниговской губернии об отбытии воинской повинности, 1867 г.

3. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Доклад строительного отделения при Черниговском губернском правлении. 1867 г.

4. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Отношение господина начальника Черниговской губернии. 1867 г.

5. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Предложение управляющего министерством внутренних дел. 1867 г.

6. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Прошение уполномоченных от Глуховского еврейского общества, 1867г.

7. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Резолюция губернского инженера Савицкого, 1867 г.

8. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 39. Резолюция строительного отделения Черниговского губернского правления, 1867 г.

9. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 729. Карточки врачей Глуховского уезда, 1889-1914 гг.

10. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 12. Спр. 1567. Список евреев, незаконно поселившихся в сельской местности Глуховского уезда, 1903 – 1904 гг.

11. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 10. Спр, 1712. По рапорту Глуховского уездного исправника о разрешении купцу Исааку Янкелеву Айзенштату устройства погреба для хранения керосина за чертой г. Глухова, 1903г.

12. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 3306. Список евреев, поселившихся в Черниговской губернии до 23 мая 1882 г. по Глуховскому уезду, 1882 г.

13. ДАЧО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 134. Дело об открытии в г. Глухове частного мужского пансиона, 1874 гг.

1. 2. Опубліковані джерела

1. Ипатьевская летопись, т. 2. Санкт- Петербург, 1908. 938 ств.

2. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск: ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. 400 с.

3. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт- Петербург: Типография Ф. Персона, 1865. 685 с.

1. 3. Періодика

1. Варшавская М. Расселение евреев в Украине. *Етноси України*. Альманах. Київ, 2000. С. 69 – 70.

2. Вести из уездов. *Черниговская газета*. 1878. №1. 5 января. С. 3.

3. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2020, № 33.

4. А Гриценко та ін. Історія Глухівського єврейського цвинтаря: традиції поховань та особливості надгробків. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11 (17) С. 1091 – 1101.

5. Дописи. *Рада*. 1911. № 91. 23 квітня. С. 4.

6. Лебединская Г. Осень. Глухов. *От сердца к сердцу*. №50. Декабрь. 2004. С. 22.
7. В. Назарова та ін. Результати дослідження Глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проекту у 2023-2024 роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2024. № 42. С. 5 – 16.
8. Назарова В. Тропинками глуховських кладбищ. *Соборний майдан*. 2018. № 5. Вересень – жовтень. С. 3.
9. Мироненко А. Репертуар театральних осередків Глухова у 1900- 1920 роках. *Соборний майдан*. 2021. № 3. Травень – червень. С. 5.
10. Мироненко А. Театральні традиції Глухова XVIII- XIXст. *Соборний майдан*. 2022. № 4. Липень – серпень. С. 3.
11. Назарова В. Тропинками глуховських кладбищ. *Соборний майдан*. 2019. № 2. Березень – квітень. С. 7.
12. Неделя. 1882. № 38. С. 1222 – 1223.
13. *Черниговская газета*. 1877. №1. 3 января. С. 3.
14. Шишкіна Ю. Глухівська синагога. *Соборний майдан*. 2022. №6. Листопад – грудень. С. 7.
15. Шишкіна Ю. З історії єврейського молитовного будинку у Глухові. *Сіверщина в історії України*. 2017. № 10. С. 84.

2. Література

2. 1. Монографії, збірки статей, тези конференцій

1. Аллен У. История Украины. Южнорусские земли от первых киевских князей до Иосифа Сталина. Москва: Центрполиграф, 2017. 224 с.
2. Белашов В. Глухів – забута столиця гетьманської України. Київ: Україна, 1992. 131 с.
3. Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег, 1961. 383 с.
- Вечерський В.В. Гетьманські столиці України / В.В. Вечерський. Київ: Наш час, 2008. 317 с.

4. Гительман Ц. Беспокійний век: Евреи России и Советского Союза с 1881г. до наших дней. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 388 с.
5. Гриценко А., Гриценко В. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту восени 2023 року. Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2023. Вип. 2. С. 57 – 61.
6. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. Київ, «Павлим», 2000. 174 с.
7. Джонсон П. Історія євреїв. Київ: Альтернатива, 2000. 714 с.
8. Дорошенко Д. По рідному краю. Нью-Йорк. Булава. 156 с.
9. Кандель Ф. Очерк времен и событий из истории российских евреев. Ч.3. Иерусалим: Тарбут. 1994. 338 с.
10. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Киев: 1893. 560 с.
11. Локшин А. Из истории традиционного еврейского образования в Российской империи: начальная школа – хедер. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Москва: Сэфер, 2012. Т. 3. С. 69.
12. Назарова В. «Глуховская железная дорога». Национальный заповедник «Глухов». Киев: Новый друк», 2016. 48 с.
13. Найман О. Історія євреїв України. Київ, 2002. 495 с.
14. Примост В. Єврей – це фах: нариси історії євреїв в Україні. Київ: Темпора, 2013. 616 с.
15. Рабинович Я. Россия Еврейская. Москва: Алгоритм, 2006. 384 с.
16. Резник С. Вместе или врозь? Судьба евреев в Росии. Заметки на полях диалогии А.И. Солженицына. Москва: Захаров, 2005. 704 с.
17. Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернигов. Т. 2. 1899. 732 с.

18. Сакер Г. Современная еврейская история. Москва: Книжники, 2012. Т. 1. 1072 с.
19. Часницкий. М. Глухов. Евреи. Память жива. Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Київ: Атопол, 2009. 317 с.
20. Часницкий М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. 378 с.
21. Часницький М. Мой трагический и героический народ. Страницы истории еврейского народа. Киев: ФОП Іваненко С.В. 2018. 303 с.
22. Чернова Л. Социально-демографический состав евреев Украины черты оседлости на рубеже XIX – XX вв.
24. Шестопал М. Євреї на Україні. Історична довідка. Київ: Оріяни, 1998 р. 239 с.
25. Штетл як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. Київ: інститут юдаїки НБУВ, 1999. 389 с.

2. 2. Статті

1. Голуб Ю. Місце єврейської громади в соціально-економічному і культурному житті Глухова від перших згадок до початку ХХІ-го сторіччя. Глухів: Глухівський краєзнавчий музей. 2019. 8 с.
2. Гриценко А. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проекту в 2023-2024 роках. Наука та освіта в умовах війни. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка. 23-24 травня, 2024. С. 44 – 48.
3. Гриценко В. Роль єврейської громади Глухова в економічному та культурному розвитку міста / Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наукових праць. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, Вип. 2, 2023. С. 154.

4. Криштопа Б.П. Развитие здравоохранения в Глуховском уезде Черниговской губернии в дореволюционный период.(Из истории здравоохранения Сумщины). Глухов: ГKM, 1972.

5. Назарова В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / Сіверщина в історії України. Київ: ПП Лисенко М.М., 2019. № 12. С. 206.

6. Погребінська І. Смуга осілості. Євреї в Україні: історія, культура, традиції, Київ: Джойнт, 1997. С. 61.

7. Nazarova V. Golden-Domed (Choral) Synagogue in Hlukhiv, Destroyed During World War II. Jerusalem: Schechter Institute of Jewish Studies. Section «History». 2024. P. 9006.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, путівники, енциклопедії

1. Бажан М., Тронько П. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 693 с.

2. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської Облaсті. Довідник. Ніжин: Аспект – Поліграф, 2003. 320 с.

3. Енциклопедія історії України / В. Смолій та ін. Київ: Наукова думка. Т. 2. 2004. 688 с.

4. Єгорченко М. та ін. Єврейські адреси України. Київ, Дух і літера, 2020. 656 с.

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Н. Тройницкий. Санкт-Петербург: Центр. Стат. Ком. М-ва внутр. Дел. Т. 48. Черниговская губерния. 1905. С. 341.

6. Покидченко Л. А. История украинского еврейства в документальных и печатных источниках Государственного архива Сумской области: Путеводитель. Сумы: Козацький вал, 2001. 166 с.

7. Родал А. Багаті й бідні. Подорож з українсько-єврейською зустріччю від давнини до 1914 року. Торонто: Ukrainian Jewish Encounter. 2018.

8. Энциклопедический словарь. Т. VIII-а: Германия – Го / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1893. 962 с.

4. Дисертації

1. Назарова В. Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. канд. іст. наук: 26.00.05 / Центр пам'яткознавства Національної академії наук України. Київ: ЦПНАНУ, 2019. 222 с.

5. Електронні ресурси

1. Электронная еврейская энциклопедия.
URL: <https://eleven.co.il/> (дата звернення: 17.05.2025).
2. Воспитанникам глуховских гимназий посвящается. URL:
<https://glukhov-gymnasien.com/welcome> (дата звернення: 26.05.2025).
3. Глухівське єврейське кладовище. URL: <https://www.glukhov-necropolis.com/uk/> (дата звернення: 26.05.2025).

Додатки

Додаток 1.

**Приміщення магазинів А. Ратнера, П. Кавалерчика,
Б. Кінцлера, С. Шкловського**

Джерело:

История и генеалогия глуховских евреев в заметках
Черниговских губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск:
ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. Приложение № 9.

Додаток 2.

Праця фотографа І. Любомирського

Джерело:

История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских
губернских ведомостей/ сост. В. Назарова. Можайск:
ОАО Можайский полиграфический комбинат, 2014. Приложение № 8.

Додаток 3.

Хоральна золотOVERХА Синагога у Глухові (1870-1941р.)

Джерело:

Мой штетл. URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_sumy.html

(Дата звернення: 16.05.2025).

Додаток 4.

Колишня єврейська школа (м. Глухів, вул. Спаська 20)

Джерело:

Єврейські адреси України: Путівник / упоряд. М. Єгорченко та ін.

Київ: Дух і Літера, 2020. С. 479.

Додаток 5.

**Будинок купця Янпольського в якому наприкінці
1870-х років розміщувалася квартира
для учнів Глухівської чоловічої гімназії**

Джерело :

Єврейські адреси України: Путівник / упоряд. М. Єгорченко та ін.

